

15-94

Зиёвуддин ҚЎЗИЕВ

«АВЕСТО»:
ЗАМОН ВА МАКОН
МУАММОСИ

86	2799
Б-94	З Кўзиев
«Авесто» замиши ва	
маънони шу а.и.мосса	
2018.07	14,950=

Китоб шу ерда кўрсатилган муддатдан кечиктирилмаган ҳолда топширилиши шарт

Илгариги берилмалар миқдори _____

16/101 - 2150 - 200

11-01-111 - 215

ДВ
Б-94

Зиёвуддин ҚЎЗИЕВ

**«АВЕСТО»:
ЗАМОН ВА МАКОН
МУАММОСИ**

“Адабиёт учқунлари”
Тошкент - 2018

УЎК 811.211
КБК 86.44
Қ-94

Раҳматли отам Миқойил Қўзи ўғли ва раҳматли онам Қундуз
Яхшилик қизининг ёрқин хотираларига бағишлайман.

Тақризчилар:

Маматқул Жўраев, ЎЗР ФА Ўзбек тили ва адабиёти ва фольклор
институти бўлим мудир, филология фанлари доктори, профессор.

Шомирза Турдимов, филология фанлари доктори, Ўзбекистон
Республикаси Давлат мукофоти лауреати.

Жаббор Эшонқул, филология фанлари доктори.

Қўзиев, Зиёвуддин

«Авесто»: замон ва макон муаммоси. / Зиёвуддин Қўзиев. –
Тошкент: “Адабиёт учқунлари”, 2018. – 124 б.

Муаллиф илгари Навоий вилояти, ҳозирда Самарқанд вилоя-
тида ҳоким бўлиб ишлаётган Эркинжон Турдимовга китобни нашр
қилишда ҳам моддий, ҳам маънавий кўмак бергани учун миннат-
дорлик изҳор қилади.

УЎК 811.211
КБК 86.44

ISBN 978-9943-5286-2-8

© Зиёвуддин Қўзиев.
© “Адабиёт учқунлари”, 2018

2799
Занжота АҚМ

МУНДАРИЖА

Кириш	4
-------------	---

I қисм

1-боб.	Орийлар	6
	Орийлар ирқи.....	6
	Орийлар: этноним масаласи.....	8
	Орийлар: этнос ва тил масаласи.....	11
2-боб.	“Авесто” тарихи	17
	Орийларнинг илк миграцияси.....	17
	Орийларнинг қайта миграцияси:	24
	1) Милоддан аввалги XV – XIV асрлар	39
	2) Милоддан аввалги X – VIII асрлар	42
3-боб.	“Авесто”да мифик қатлам	44
	Қаюмарс	44
	Афросиёб.....	60
	Захҳок.....	70

II қисм

4- боб.	Зардушт – пайғамбар, янги дин асосчиси	80
	1) Зардушт – пайғамбар, янги дин асосчиси	80
	2) Зардуштнинг таржимаи холига оид.....	97
	3) Зардуштнинг ҳомийси ким бўлган?.....	106
	4) “Авесто” ва Зардушт	110
	5) Зардушт космогоникаси.....	116
Хулоса.....		118

КИРИШ

Ўрта Осиёда археологик тадқиқотларнинг Европага нисбатан кам ўтказилиши, натижада Осиё маданиятининг умумий тавсифномасини ёзиш, унинг Европа синхроник маданияти билан чоғиштириш имконини бермай келар эди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ҳар жабҳада, жумладан, тарих фани соҳасида ҳам оламшумул ютуқлар қўлга киритила бошлади.

“Авесто” тўғрисида биринчи президентимиз И.Каримов шундай ёзади: “Энг мўътабар, қадимий қўлёзмамиз “Авесто” яратилгангига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий меросидир. “Авесто” айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди”¹.

Таниқли олим, тарих фанлари доктори М.Исоқов даврий матбуотдаги чиқишларидан бирида ўринли мулоҳазаларни ўртага ташлайди: “Сўнгги йилларда мамлакатимизда “Авесто”га бағишланган илмий-оммабоп мақолалар, рисоалар чоп этилди. Аммо бу қўлёзмани чуқур таҳлил этган йирик фундаментал тадқиқотлар ҳали яратилган эмас. Очиғини айтганда, шу вақтгача “Авесто” ҳақида мақола чоп эттирган муаллифлар илмий адабиётда маълум бўлган гапларни умумлаштиришдан нарига ўтолмаяптилар”².

Дарҳақиқат, “Авесто” мифологияси семантикаси муаммоларига бағишланган махсус тадқиқотлар килинган бўлса ҳам ҳали етарли эмас. Бунга сабаб, биринчидан, мифлардаги архаик қатлам семантикасини очиб беришдаги қийинчиликлар бўлса, иккинчидан, уларни ҳар томонлама ўрганиш, барча аспектларни қамраб олиш ва таҳлил қилишнинг амалий имкониятларини йўқлигидир. Шунинг учун ҳам уларни тадқиқ қилиш на семантик, на синтактик ва на-да прагматик аспектда олиб борилган.

Натижада, “Авесто”даги мифик қатлам англаб бўлмайдиган ҳолатга, мифологик кучлар ёпиқ образларга айланиб қолган. Бу эпит образлар сирасига Жамшид, Заҳҳок, Афросиёб ва Фаридун сингари тимсоллар киради.

Мифлар эски жамият тарихининг узоқ даврларида пайдо бўлиб, минг йиллар давомида оғиздан-оғизга ўтиб, халқ хотирасида, оғзаки ижодида яшаб келган; улар бутунисича изсиз нуқолиб кетмаган; тўғри, уларга замон эврилишлари ўз “тамғаси”ни босган, маҳаллий хусусиятларга эга бўлиб борган. Машҳур этнограф олим Э.Б.Тэйлор бу борада ҳақ: “Ҳар қанча тақиқ ва увариларга қарамасдан, миф ўзининг илк келиб чиқиш мазмунини жуда секинлик билан йўқотади».

“Авесто” мифологиясидаги аксарият тимсоллар тарихий шахслардир. Бунга Фаридун, Афросиёб, Заҳҳок кабилар киради. Бундай ғоявий-полифоник манзара аксарият ҳолатда Эрон ва Тўрон тарихий-маданий генезисининг ўзига хос хусусиятлари билан изоҳланади.

“Авесто”даги эпик ҳикоялар ядроси, чамаси, мил. ав. VIII-VII асрларга тегишлидир. Уларда скиф-сак, массагет қабила-тарининг, шунингдек, уларнинг мидиялик, оссуриялик, вавилонлик рақиблари билан бўлган сон-саноксиз жангу жадаллар ҳақида ҳикоя қилади. Буни шундан ҳам билса бўладики, “Авесто”даги Эрон подшоҳлари хронологиясини кўпинча ўша даврнинг бошқа ёзма ва оғзаки манбалар орқали ҳам аниқлаш мумкин бўлади.

Орийларнинг келиб чиқиши, этноним ва тил масалалари, фанда муаммога айланган “Арйонам Вайжо” худуди, муқаддас Хара тоғи тўғрисида, Зардуштнинг ҳаёти ва дини, зардуштийлик космогоникаси бўйича қизиқарли фактлар, шунингдек, Ўрта Осиё, жумладан, юртимиз тарихига оид чизгилар ҳам берилган.

Буларнинг ҳаммаси, тарихий жараёнларнинг қонунияти ва унга хослигини янада теранроқ тушуниб олишга кўмаклашади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ислоҳ Каримов, Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998, 10-б.
2. Исоқов М., Тарихий жараён ва холислик мезони// “Тафаккур” журнали, 1999, 1-сон.

І ҚИСМ

1-БОБ. ОРИЙЛАР

Орийлар ирқи

Орийлар европеоид ирқига тааллуқли халқлар бўлганини далилловчи муҳим бир фактни аввалдан келтириб ўтмоқчимиз: Кавказ ва Ўрта Осиё халқлари кишилиқ тарихининг жуда ҳам қадимги даврларидан бошлаб, европеоид ирқига мансуб бўлган¹.

Енисей дарёси бўйларидаги қабилаларига мансуб бўлган ва мил. ав. III минг йиллик бошларига тааллуқли қабрлар очиб кўрилиб, бир қатор антропологик тадқиқотлар олиб борилганда, улар европеоид ирқига тегишли экани аниқланган^{2,3}.

Бу халқларнинг мил. ав. III минг йилликда шарққа – Мўғулистонгача кириб боргани тарихи яхши ўрганилган. Мазкур халқларнинг физик типи, шубҳасиз, европеоид бўлган⁴.

Антропологик материаллар ҳам Ўрта Осиёда неолит даврида қадимги европеоид ирқининг икки тури (шимолӣ ва жанубӣ) мавжуд бўлганидан далолат беради⁵.

Жуда кўпчилик маълумотлар орий қабилалари ўз ирқий хусусиятларини мил. ав. III-II минг йилликларда ҳам тўлиқ сақлаб қолганини кўрсатади. Таниқли рус тадқиқотчи олимаси Э. Б. Вадецкаянинг фикрича, орий халқлари Енисей чўллари ва Тоғли Олтойга келганида, уларнинг қўшнилари монголоид аҳоли бўлган. Улар атроф-муҳитдан яққаланган ҳолда, маҳаллий аҳоли билан аралашмаган ҳолда яшаганлар ва шунинг учун ҳам ўз европеоид ирқий жиҳатларини соф ҳолда сақлаб қолганлар⁶.

Орийларнинг Ҳиндистонга кириб борган қабилалари мисолида ирқий масала ҳам яхши ўрганилган. Улар узун бўйли, аксарият ҳолларда чўзиқ бош, ёруғ юз, қирра бурунли европеоид ирқига мансуб аҳоли бўлган⁷.

Жанубий Оролбўйининг қадимий неолит даври аҳолиси (Калтаминор маданияти) европеоид бўлиб, маҳаллий ирқ белгиларининг ўзида мужассамлаштирган, яъни долихо-кефал бош чаноқлидир⁸.

АДАБИЁТЛАР:

1. Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П., История первобытного общества, М., 1982, стр. 81.
2. Мартынов А. И., Археология СССР. М., 1973, стр. 109.
3. Вадецкая Э. Б., О древних курганах. Новосибирск, 1981, стр. 51-59.
4. Васильевский Р. С., Волков В. В., Некоторые итоги работ советско-монгольской экспедиции. – В кн.: Древние культуры Монголии. Новосибирск, 1985, стр. 9.
5. Аскарлов А.А., Буряков Ю.Ф., Ходжаев Т.Х., Новые археологические и антропологические материалы к этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. 1970, стр. 54.
6. Вадецкая Э. Б., Сказы о древних курганах. Новосибирск, 1981, стр. 59.
7. Бэшем А., Чудо, которым было Индия, М., 1977, стр. 31 – 37.
8. Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенеди ва этник тарихи. Т., 2007, 217-бет.

Орийлар: этноним масаласи

Мазкур муаммо анчадан бери бутун дунё олимларининг диққат марказида бўлиб келмоқда. Айни пайтда масаланинг айрим мутахассислар ўртасида тортишувларни ҳам келтириб чиқарди. Этнонимнинг функционал жиҳати ва лексик-семантик хусусиятлари тўғрисида баҳслар юзага келди. Баъзи олимлар сўзнинг лексик жиҳатига ижтимоий маъно сингдиришга уриндилар.

“Ригведа”да Ҳинд водийсига бостириб борган қабилалар ўзларини “орийлар” деб атагани ёзиб қолдирилган¹. Машҳур инглиз хиндшунос олими А. Бэшем ҳам буни тасдиқлайди: “Ҳиндистонга бостириб кирган халқлар ўзларини “агуа” деб атаганлар, буни биз бугунги кунда “орий” ёки “орийлар” деб талаффуз қиламиз”².

Жуда кўпчилик адабиётларда “орий” атамасига “яҳши ниятли”, “хурматли”³; “эзгу ниятли одам”, “келиб чиқиши эзгуликка йўғрилган”; “эркин, озод, бир жойда узоқ туриб қола олмайди-ган, бир жойга боғланиб қолмаган кўчманчи халқ”⁶ маъносини беришади.

Юқоридаги сингари мисолларни яна ўнлаб намуналарни келтириш мумкин. Лекин улар “орийлар” атамаси этимологиясини ойдинлаштириб бера олмайди.

Қадимги қабилалар тарихи ўзлари яшаб ўтган атроф-муҳит билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, йирик дарёлар, қўллар ва бошқа сув ҳавзалари қадимги аҳолининг таркиби, тили, яшаш ҳудудлари, миграциялар ва ҳқ. ҳақида ҳикоя қилади. Муҳими шундаки, аҳоли турар жойларига нисбатан гидронимлар анча яшовчан бўлади. Аслида ҳам жуда кўплаб сув ҳавзалари бевосита этнонимлар билан боғлангандир. Шунинг учун ҳам икки кўринишдаги номлар – гидронимлар ва этнонимлар – этногенетик тадқиқотлар учун катта имкониятлар эшигини очиб беради.

Птоломейнинг фикрича, Йаксартнинг (Сирдарё) қуйи оқи-мида, унинг Окс (Амударё) томонидаги чап “қирғоғида “ариак” деб аталадиган қабилалар яшаган; “орийлар” атамаси ана шундан келиб чиққан. “Ариак” этноними этимологияси туркийча “арийак” (нарийак), яъни “дарёнинг нариги тарафида”, демак, “арийак” топоними “дарёнинг нариги тарафида яшовчилар” маъносини беради⁷.

Ушбу маълумотларнинг ишончилиги шундаки, ҳозирги пайтда ҳам Хоразм вилоятидаги чап қирғоқ ўзбекларини Хо-

разм ва Қорақалпоғистоннинг ўнг қирғоқ ўзбеклари арийаклар, арийакдагилар ёки арийанчилар, яъни “дарёнинг нариги томонида яшовчилар” деб аташади⁸.

Бу хил мисолларни дунёнинг бошқа томонларидаги қабилалар этнонимлари тарихида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, “Еврей” атамасининг этимологияси “дарёнинг нариги томонида яшовчилар” маъносини беради. Буни патриарх Абрамнинг Фаластинга Евфрат дарёси ортидан келганлиги воқелиги тасдиқлайди. Мил. ав. XII-XI асрларда эски жамият тартиблари сақланиб қолган эди⁹.

Ёки бўлмаса, ободритлар қабиласининг номи “Одер дарёси бўйлаб яшайдиганлар” маъносини беради. Кельтлар, иллирийлар, фракийлар этнонимларидаги параллелликлар ҳам бунинг исботидир: Ambisontes – “Изонт дарёсининг икки соҳилида яшовчи қабила”, Narensioi – “Нарон дарёси бўйида яшовчилар”, Ambarri – “Арап дарёсининг иккала қирғоғида яшовчи қабила”¹⁰.

Яна бир мисол: “Голландия” сўзи “ботқоқлик” маъносини беради. Сабаби, ушбу давлат ҳудудининг катта қисми ботқоқликлардан иборат бўлган¹¹.

Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозимки, қадимда қабилалар номларига юқорида кўриб чиққанимиз каби ижтимоийлашган мазмун ва сифатларни бериш мумкин эмас эди. Негаки, табиат, атроф-олам фақат дунё ёки муайян географик объект томонлари орқали ориентация қилинган. Бунга ҳам қатор мисолларни келтириб ўтишимиз мумкин.

Декан ярим ороли қадимги ҳинд тилида Дакшина – “жануб” дейилган¹². Ёки бўлмаса, Ассирия тарихида Каспий “қуёш чиқадиган томондаги денгиз” деб аталган¹³. Хуросон-форсча “кун чиқиш”, “шарқ” сўзларидан олинган¹⁴.

Хулоса қилиб айтганда, сўзнинг тарихий тузилмаси нариги оқ-нариёқ – арийак – арийа кўринишида бўлган. Бу ясама сўзларнинг сўз ясаши структураси ҳамда бир тилга хос сўз ясаш воситалари тизимининг тарихан ўзгарувчанлиги билан изоҳланади. Юқоридаги ҳолатда сўз шакллариининг торайиши кузатилади. Бу жараён талаффузни максимал даражада осонлаштиради. Бунда бир бўғин ёки бўғинлардан унли ва ундош товушлар гушириб талаффуз қилинади. Бундай ҳолат ўзбек шеваларида жуда кўп учрайди: хоразмча талаффуз бу атамани яна-да шаклланишига, сиқикроқ ва ёқимлироқ бўлишига хизмат қилган.

“Орий” атамасининг этноним тарзида қабул қилингунича ўтган даврларда турлича ижтимоий маъно касб этгани ҳам бор гап. Чунончи, “орий” атамаси ведалар даврида “келгинди”, “бегона” маъноси билан боғланган¹⁵. Академик А.Асқаровнинг айтишича, ўша давр бошқарув тизимининг тепасида турган қоҳинлардан кейинги мулк эгалари – жангчи аскарлар – орийлар деб аталган¹⁶. Сўнгги веда матнларининг охирларида ҳам (мил. ав. VII аср) “орий” атамаси учрайди ва у орқали вайшалар (аҳолининг асосий қисми – меҳнаткаш халқ – деҳқонлар) назарда тутилган. Хуллас, ўша даврда орийлар деб веда култи меъёрларини қўллаб-қувватловчи ва унга хос ҳаёт тарзи олиб борадиган, ўзининг шахсий уйи ва хўжалиги бор барчага нисбатан айтилган¹⁷.

АДАБИЁТЛАР:

1. Кондратов А.М., Шеворошкин В.В., Когда молчат письмена, М., 1979, стр. 141.
2. Бэшем А., Чудо, которым была Индия. М., 1977, стр. 36.
3. Рагозина З. А. История Ассирии, М., 1988, стр. 286.
4. Антонова К. А., Бонград-Левин Г. М., Котовский Г. Г., История Индии. М., 1973, стр. 27.
5. ЎзСЭ, 8-том, 280-бет.
6. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т., 2007, 205-бет.
7. Камолитдин Ш. С., Древнетюркская топонимия Средней Азии. Т., 2006, стр. 89.
8. Ахмедов А. А. Сведения о тюркских народах в трудах Хорезми// ОНУ, 1987, №3, стр. 58-62.
9. История Древнего Востока. М., 1988, стр. 216.
10. Агеева Р. А., Происхождение имен рек и озер., М., 1985, стр. 70.
11. “Маърифат” газетаси, 2010 йил, 13 январ, 12-бет
12. История Востока, I, Восток в древности. М., 2002, стр. 389.
13. Юқоридаги асар, 233-бет.
14. ЎзСЭ, 12-том, 405-бет.
15. Антонова К. А., Бонград-Левин Г. М., Котовский Г. Г. История Индии. М., 1973, стр. 27.
16. Асқаров А., Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т., 2007, 126-бет.
17. История Востока, I, Восток в древности. М., 2002, стр. 404-405.

Орийлар: этнос ва тил масаласи

Туркий тиллар ҳақида гап кетганда, олимлар Олтой туркий халқларнинг илк ватани дея эътироф этишади. Бу фикрлар унчалик ҳам тўғри эмас. Негаки, Олтой туркий халқлар учун иккиламчи локал макондир. Маълумки, Сибирь кенгликлари тарихнинг узоқ муддатли даври давомида музликлар исканжасида сақланиб келган. У ерга одамлар қуйи палеолит, мустъе, асосан, сўнгги палеолит ва ундан кейинги даврларда Ўрта Осиёдан кўчиб ўта бошлаганлар. "Ўрта Осиёни, – деб ёзади ажойиб рус тарихчи олимаси З. А. Рагозина, – инсониятнинг бешиги деб ҳисобласак, унда бу текисликлар (Ўрта Рус текислиги – З. Қ.) ҳозирги Европа учун ана шундай аҳамият касб этади"¹. Жуда ҳам қадимги замонларда бу ерларга ўрнашиб олган аҳоли илк сафарларини худди шу ердан бошлаган.

Ўрта осийликларнинг Сибирь кенгликларига кириб борганларида шаклланган муомала воситаси – тили бор эди. Ангара дарёси қирғоқларидаги топилдиқлар ёши 24-50 минг йил атрофида белгиланган². Бу ерда одамлар қурол, турмуш воситаларини ясаш билан бирга санъат, астрономик кузатишлар, дунёқарашни ўстириш, болалар тарбияси, бир сўз билан айтганда, ҳаёт, турмуш тажрибаларини тўплаш билан шуғулланган. Таниқли археолог В.Е.Ларичевнинг айтишича, бундан 18 минг йил олдин Сибирдаги овчилар мамонтларни овлашда математика, геометрия ва астрономиянинг кенг билимларидан унумли фойдаланганлар³. Шу нарсани ишонч билан айтиш керакки, ўша давр одамларида ахборотларни тўплаш ва авлоддан-авлодга етказиш тизими етарлича ривожланган.

Сибирликларда оловга топиниш жуда эрта – ибтидоий даврлардан бошланган. Олтойликлар уй ўчоғини жуда қадрлаган. Оловга қурбонликлар қилиб, тиловат қилинган. Олов аёл образида От-ЭНЭ (Ўт-Она) дейилган⁴.

Юқорида таъкидланганидек, шумерлар, хетлар, орийлар, инкоссослар, хурритлар ва бошқа халқлар қадим замонларда Ўрта Осиёдан ўз миграцион кўчишларини ўша жойдан бошлаганлар. Мил. ав. V минг йилликнинг охириги учинчи чораги – мил. ав. IV минг йилликнинг биринчи ярмида Эл-Убайдда катта маданий марказ топилган. Жуда кўпчилик олимлар буни шумерликларнинг аجدодлари деб ҳисоблайди. Ҳақиқатан ҳам, шумерлар маданияти, уларнинг адабиёти ва имлоси бизга бегона эмас⁵.

Бугунги туркий тилларда қадимги тил қобиғининг Ўрта Осиё ва Кавказ учун умумий бўлган ва ибтидоий жамоа тузими даврига тааллуқли сон-саноксиз излари яхши сақланиб қолган. Улар, биринчи навбатда, тилнинг асосий луғат бойлигига кирувчи ва дунёнинг бирорта тилида мавжуд бўлмаган атамаларга тааллуқлидир (масалан, инсон танаси аъзоларининг номлари)⁶.

Туркий тилнинг улкан салоҳияти ҳам шундаки, мазкур тилда гаплашадиган халқлар ўзлари яшайдиган ва миграция қилган жойлардаги барча йирик объектлар: тоғлар, дарёлар, кўллар, ўтлоқлар, яшаш жойлари, генеологик халқ номларини дунёда биринчи бўлиб, бошқа атама билан алмаштириб бўлмайдиган даражада аниқ ном билан атадилар. Бунга Турон пасттекислиги, Сибирь, Енисей, Иртиш, Байкал, Балхаш, Тангри тоғ (Тяншань), Олтой, Помир, Кавказ, Болқон, Қоратов, Оқтов, Сариктов (Саратов), Аму, Амур, Орол, Ўрол, Кара денгизи (Қор денгизи) каби минглаб атамаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Россиянинг Европа қисми (булғор, хазар, чуваш), Сибирь (ёқут) ва Узоқ Шарқдаги бир қатор туркий тилларда бир вақтлари Ўрта Осиёнинг жанубида яшаган аҳолининг тил элементлари излари ҳалигача сақланиб келмоқда⁷.

Сўз узоқ яшаш хусусиятига эга. Бунинг далили сифатида М.Кошғарий XI асрда ёзиб олган, аслида ундан ҳам минглаб йиллар олдин яратилган мақоллар ва қўшиқларнинг ҳозир ҳам халқ ижодида мавжудлигини эслатиб ўтиш кифоя.

Айтиш керакки, хоҳлаган географик атама нафақат манбаларда қайд этилган пайтдан, балки ундан юзлаб, минглаб йиллар олдин оғзаки нутқда пайдо бўлган бўлиши мумкин. Бундан ташқари, қадимги топонимларнинг ҳаммаси ҳам ёзма манбаларда қайд этилмаган⁸.

Қадимда ҳайвонлар ва табиатнинг ҳар хил ҳодисалари мифда одамлар каби иштирок этади. Англиянинг кичикроқ шаҳарчасига аждодларимиз – орийлар Оксфорд деб ном беришади. Окс – хўкиз дегани. Шундай қилиб, Англиянинг қадимги университет шаҳарчаси, мамлакатдаги энг йирик маданият маркази, таржимада “Хўкиз кечиб ўтадиган жой” маъносида номланган⁹.

Тарихий тилшунослик ва археологик тадқиқотларга кўра, орийлар келиб чиқиши жиҳатидан эроний тил соҳиблари бўлмай, балки туркийда сўзлашганлар. Буни қадимги Хитой кичик подшоликлари “Ши”ларнинг йилномалари таҳлили ҳам тасдиқлайди¹⁰.

Бундан ташқари, мил. ав. II минг йилликда Ғарбий Сибирнинг жанубида яшаган Андропов маданияти (Ачинск яқинидаги Андропов қишлоғи шарафига ана шундай аталган) аҳолиси, мил. ав. III минг йилликка оид Афанасьев маданияти (Афанасьев тоғи шарафига номланган) аҳолиси, мил. ав. XVII асрларда Жанубий Сибирда яшаган Карасук маданияти (Карасук номи Хакасиядаги Қорасув дарёчаси номидан олинган) аҳолиси ва бошқа элатлар ҳам туркийда сўзлашган¹¹. С.П.Толстов “Қадимги Хоразм маданиятини излаб” (1949) китобида шумер тилидаги “дингир”, “ой”, “даг”, “дош”, “гуч”, “гун” каби кўплаб сўзлар туркий тилдаги “тангри”, “ой”, “тоғ”, “тош”, “уч”, “ўн” сўзларига айнан мос келишини таъкидлаган эди. Қозоқ шоири Ў. Сулаймонов ҳам “Аз и Я” китобида 400 га яқин шундай сўзларни келтиради¹².

Рус тарихчиси З.А.Рагозина “История Ассирии” китобида шундай ёзади: “Бир вақтлар Ассирия империяси чегараларида қандайдир бошқача кийинган, бошқа тилда гаплашадиган одамлар пайдо бўлади. “Сизлар кимсизлар? – оссурий қоровуллари улардан сўрашади. Улар ҳеч нарсани тушунмайди. Уларни Ниневияга, подшоҳ ҳузурига элтишади. Тилини бу ерда ҳам ҳеч ким тушунмайди. Кейинчалик маълум бўлишича, улар Гигнинг (Афросиёб – З. Қ.) элчилари экан¹³.”

Бундан кўринадики, Афросиёб қўшинлари ҳам туркий тилда сўзлашишган. Машҳур форс-тожик шоири Абулқосим Фирдавсий ҳам бунга олиб ёзганди:

Афросиёб келмиш, аскар юз минг,

Турклардан танланган лашкари юз минг¹⁴.

Татар ёзувчиси ва олими Нурихон Фаттоҳ “Йироқ асрлар овози” номли улкан тадқиқотида сак-скиф, массагет ва бошқа ўнлаб қадимий қабилалар туркий тилда гаплашганини исботлаб берди¹⁵.

Шундай қилиб, археология, этнография, тилшунослик ва бошқа фанларнинг бугунги ривожланган даврида орийлар, уларнинг қонуний ворислари – сак-скиф халқларининг қайси этник гуруҳга мансублиги тўғрисидаги масаланинг ўртага қўйилиши мантиқсизликдир.

Форс тили ҳақида икки оғиз сўз.

Унинг пайдо бўлиши мутлақ кечки даврларга тўғри келади. Буюк олим А. Р. Беруний шундай ёзади: “Зикр қилинганларнинг (сохта пайғамбарлар) аввалгиси Будасафдир. У Тахмурас под-

шоҳлигидан бир йил ўтганда Ҳиндистон заминида юзага чиқди ва ўзи билан форс тилида (битилган) китоб олиб келди”¹⁶.

Бу тил мил. ав. II минг йилликнинг бошларида Болтиқ денгизи ва Ўрта Осиё ўртасидаги ҳудудларда пайдо бўлган¹⁷. Қаралаётган даврда Россиянинг жанубий чўлларида истиқомат қилган қабилалар ана шу тилда сўзлашган. Қадимги санскрит шакли – “Ригведа” тилидир. Классик санскрит, маълумки, ҳеч қачон халқ тили бўлмаган. Унда давлат ва ибодатхонанинг расмий тили сифатида юқори синф вакиллари гаплашган ва ўқиган, қуйи табақа вакиллари уни маълум маънода тушунган¹⁸.

Форс тилининг юзага чиқиши, тўғрироғи, мил. ав. XII-XI асрларга тўғри келади. Мазкур даврда синфий жамият юзага келади, жамият иерархияси – аёнлар синфи ажрала боради. Орийлар ҳамма вақт бошқа ирқлардан, бошқа гуруҳлардан ажралиб турган, шунинг учун ҳам улар ўзларини маҳаллий халқдан устун – зодагонларча тутганлар. Фарқ икки жаҳатдан кўринган: тил ва дин бўйича¹⁹.

Шу ўринда яна бир жиҳатга эътиборни қаратишга тўғри келади: форс тили фақат зодагонлар аҳли доирасидагина амалда бўлиб келган. Олтойдан тортиб Мўғулистонгача, Ўролдан тортиб Шарқий ва Ғарбий Европагача бўлган ҳад-ҳудудсиз кенгликларда яшаган аҳолининг ёппасига “форслаштириш” мутлақо ярамайди.

Демак, форс тилининг тарқалиш ареали жуда катта эмас. Форс тили Европанинг ҳинд-европа тиллари, хусусан, герман ва славян тиллари билан яқин алоқада бўлган. Айниқса, германларнинг ота-боболари ҳам шу ҳудудларга яқин яшар эдилар. Чатишув жараёнида сеперстрат ҳодисаси рўй берган. Буни ўз вақтида машҳур рус мунаққиди Н. Г. Чернишевский ҳам қайд қилган эди: “Немис тили билан форс тили бир-бирига шунчалик яқинки, уларни, ҳатто бир тилнинг икки лаҳжаси деб атаса бўлади”²⁰.

Элам чегараларида мил. ав. IX аср охирларида форс қабилаларининг ёйилиши кузатилади. Мил. ав. VIII асрдан бошлаб эрон этник ва тил элементлари кўпая боради. Кейинчалик Эрон тил ва маданиятининг тарқалишида Мидия ва Аҳамонийлар империяси катта роль ўйнайди.

Айтиш керакки, форс тилини Эронга орийлар олиб борган. “Форсийа (форс), – деб ёзади Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, – ма-

жусий қозилари ва уларнинг яқинлари гаплашадиган тил. Бу тил Форс вилоятида (тарқалган эди)²¹. Форслар жойлашган ҳудуд Форс вилояти деб аталган. Мил. ав. IX – VIII асрларда эронтилли бўлмаган аҳоли кўпчиликини ташкил этар эди²². Форс тили Сосонийлар даврида (226 – 651 йиллар) кўплаб Эрон вилоятлари – Мидия, Парфия – Хуросон ва бошқа жойларга тарқалган эди. Унгача на Арейя, на Марғиёна ва на-да Дрангианада бу тил муомалада бўлган²³.

Эроншунос олим И. М. Дьяконов “Эрон маданиятининг асоси Шарқда яратилди. Бухоро (X аср) ўрта аср маданиятининг дастлабки маркази эканлиги, у ерда яратилган адабиёт ҳозирги замон форс адабий тили асосини ташкил этшини эслашнинг ўзи фикримизнинг исботидир”, дейди²⁴.

“Бутун Мовароуннаҳр, Янкаддан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шулки, – деб ёзади М.Кошғарий, – Самарқанд – Семизканд, Шош – Тошканд, Ўзканд, Тунканд номларининг ҳаммаси туркчадир. “Қанд” туркча шаҳар демақдир. Улар (турклар) шу шаҳарларни қурдилар ва шундай ном қўйдилар. Ҳозиргача ҳам шундай бўлиб келмоқда. Бу ерларда форслар кўпайгандан сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган²⁵.

Орийларнинг авлодлари ҳисобланмиш скифлар Шимолий Қораденгиз чўлларида Кавказга кириб келишда, йўл-йўлакай осетинларни ҳам “форслаштириш”га улгуради. “Осетинлар ҳақида гап кетар экан, – дейди М.Г.Абдушелишвили, – биринчи навбатда, уларнинг ривожланган нарт эпоси тўғрисида гапиргим келади. Бу мен учун ташқаридан эмас, маҳаллий сюжет асосида юзга келганини асословчи факт бўлиб хизмат қилади. Фақат юз йиллар давомида улар ўз тилларини ўзгартирганлар”²⁶

Хуллас, орий халқлари туркий этнога тааллуқли бўлган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Рагозина З. А., История Ассирии, М., 1998, стр. 293.
2. Дроздов Н. И., Лаухин С. А., Палеолитическое местонахождение в долине р. Кова (среднее течение Ангары). – В кн.: Древние культуры Сибири и Тихоокеанского бассейна. Новосибирск, 1979, стр. 38.
3. Ларичев В. Е., Пещерные чародеи. Новосибирск, 1980, стр. 29-35.
4. Токарев С. А., Ранние формы религии. М., 1990, стр. 249.
5. Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг охи-зори, Т., 1998, 290-бет.

6. Толстова Л.Х., Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в ее исторической ономастике // Ономастика Средней Азии. М., 1978, стр. 8-9
7. Камолитдин Ш.С., Древнетюркская топонимия Средней Азии, Т., 2006, стр. 6.
8. Кўрсатилган асар, 25-бет.
9. Агеева Р. А., Происхождение имен рек и озер, М., 1985, стр. 6.
10. Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т., 2007, 211-бет.
11. Мартынов А.И., Археология СССР, М., 1973, стр. 110-112.
12. “Жаҳон адабиёти” журнали, 1999 йил, 1-сон, 31-бет.
13. Рагозина З. А., История Ассирии. М., 1998, стр. 309.
14. Фирдавсий. “Шоҳнома”, 1-китоб. Т., 1975, 532-бет.
15. “Жаҳон адабиёти” журнали, 1999 йил, 1-сон, 31-бет.
16. Беруний А.Р., Танланган асарлар, I т., 1968, 233-бет.
17. Першиц А., Монгайт А., Алексеев В.П., История первобытного общества, М., 1982, стр. 206.
18. Бэшем А., Чудо, которым было Индия, М., 1977, стр. 421.
19. Кўрсатилган асар, 286-бет.
20. Чернишевский Н.Г., Танланган педагогик асарлар. Т., 1989, 256-бет.
21. Баҳодиров Р., Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан, Т., 1995, 89-бет.
22. История Древнего Востока, М., 1988, стр. 256.
23. История Востока, I, Восток в древности. М., 2002, стр. 279.
24. Дьяконов И.М., Очерк истории древнего Ирана. М., 1961, стр. 6.
25. Кошгарий М., Девони луғотит-турк. 3-жилд. Т., 1963, 163-164-бетлар.
26. Абдушелишвили М.Г., Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1969.

2-БОБ. “АВЕСТО” ТАРИХИ

Орийларнинг илк миграцияси

Ўрта Осиё икки дарё оралиғи – Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимлари, айниқса, Жанубий Қизилқум ва Шимолий Қорақум ўртасидаги ерларда қадимдан овчилар, балиқчилар ва илк деҳқончилик билан шуғулланган неолит қабилалари истиқомат қилган. Қадимги Хоразмдаги Калтаминор маданияти жамоаси ана шулардан биридир. Бошқа ёдгорликларда маданий қатлам сақланмаган, уларнинг кўпчилиги қум остида қолиб кетган¹.

Тарихи яхши ўрганилган Калтаминор маданияти мил. ав. IV минг йилликнинг охири – III минг йилликнинг бошларига тўғри келади². Аслида эса бу маданиятнинг ибтидоси А.Виноградовнинг айтишича, мил. ав. VI-VII минг йилликларга бориб тақалади³.

Мил. ав. IV-III минг йилликларда дунёдаги энг катта миграцион тўлқин худди шу ердан бошланган. Бу жараён оммавий кўчишларнинг биринчиси эмас эди: олдин ҳам шу ҳодиса рўй берган, кейин ҳам. Археолог С.П.Толстов бежиз Оролбўйини, “Ўрта Осиёдаги этногенетик жараённинг энг муҳим тугуни”, деб атамаган эди⁴.

С.П.Толстов қадимги Хоразм тупроғида қазув ишларини олиб борар экан, жуда кўп қизиқарли маълумотларни тўплади, натижада у яна бир марта, “Ўрта Осиё ва унинг қадимги цивилизацияси Эски дунёнинг энг қийин ва баҳсли масаласи – Ҳинд-Европа ҳақлари этногенезиси муаммосини ҳал қилишда ёрдам беради”, деган муҳим хулосага келди⁵.

Неолит ва энеолит даврларидаги миграциялар тўғрисидаги масалани махсус ўрганган олим Н.Я. Мерпертнинг ҳисоблашича, аҳоли сони ошиб кетишига ишлаб чиқариш кучларининг чеклангани бош сабаб бўлган. Миграция ҳам иқтисодий, ҳам маданий омиллар билан боғлиқдир⁶.

Иккинчи сабаб – ўша ҳудуддаги қурғоқчилик масаласини ҳам кўрсатиб ўтиш керак бўлади. Кейинги йилларда Қизилқум ёнларида мингга яқин аҳоли яшаган жойлар қазиб ўрганилди. Бунинг натижалари неолит даврида одамлар доимо сув манбалари янги ёрларда яшаганидан далолат беради. Ер ости сувлари сатҳи ошанд, кўллар сони кўп бўлган (масалан, ҳозирда туз кўлига айланган Лавлакан ўша пайтларда тўлиб-тошган⁷.

Археолог А.В.Виноградов ва географ Э.Д.Мамедовларнинг кўрсатишича, мил. ав. VII–III минг йилликларда чўллашиш зонаси жануб томон 700–1000 км силжиган. Ҳозирги чўл ҳудудларининг аксарияти ўша пайтларда чўл ёки ярим чўл ҳолатида эди⁸.

Қаралаётган даврда Ер юзининг катта қисмида, шу жумладан, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда иқлим қуруқ кескин континентал бўлиб қолган⁹.

Милоддан аввалги IV минг йилликларнинг охирларида Атлантик циклонларнинг ўз йўналишини шимол томонга ўзгартириши кейинги даврларда шимолий кенгликлардаги ҳаво массасининг совиб кетишига олиб келган. Бундан ташқари, Субтропик минтақалардан мўъгадил кенгликларга томон меридиан йўналишида эсаётган шамоллар Ернинг ўз ўқи айланиши таъсирида шимолий ярим шарда ўнгга ғарбдан шарқ томон бурилади. Ғарбдан шарқга эсадиган жойларда атмосферадаги ҳаво ҳаракатлари жадал бўлиб, циклонлар фаолияти кучаяди¹⁰.

Хулласи калом, бу масалада иқлим ҳам таъсир кўрсатмай қолмаган.

Калтаминор маданияти жамоаси – орийлар миграция қилиш олдидан Ҳиндистонга “разведка” баҳонасида сафар уюштирганлар. Хараппа маданияти шаҳарчаларидан бири бўлган Рана – Гхундай маданий қатламларидан бирида бир неча от тишлари топилди, унинг аниқланган санаси – Хараппа вужудга келгунга қадар ҳам бир неча аср олдин – мил. ав. IV минг йилликнинг охирларидир. Орий тўдаларининг унча катта бўлмаган гуруҳи Шимоли-ғарбий Ҳиндистонга бостириб кирган отлик гуруҳлар тўғрисида шуни айтиш керакки, улар от минишни яхши билган; қуроллар хараппаларникига нисбатан анча такомиллашган эди; ушбу оилалар кичикроқ бошпаналарда олов сақлаган ҳолда яшаганлар. Бу ҳолат мазкур кўчманчилар совуқроқ ўлкалардан келганини кўрсатади. Худди шундай аҳоли тураржойлари Белужистонда ҳам пайдо бўлган эди¹¹.

Олов кўчманчи қабилаларнинг совуқ ўлкалардан келганини эмас, балки уйда ўчмай ёниб турадиган муқаддас ўчоқни англатади. Бу калтаминорликларнинг азалий анъанавий одатлари ҳисобланган: уйига кираверишдаги ўнг томонда, доимо ёниб турувчи бош ўчоқ бўлган¹².

Рана-Гхундайдаги қазув ишлари стратиграфияси аҳоли пункти тарихининг 3-даврида қизил фондаги қора нақшли

керамика бу ерда кенг тарқалганини кўрсатади¹³. Хоразмдан топилган кўпчилик идишларнинг аксарияти пиширилгандан кейин қизил бўёқ билан бўялар эди¹⁴. 1946 йилда Р. Мортимер Уипер келтирган маълумотлар бўйича, мазкур кўринишдаги керамикадан фойдаланиб келган халқ яшайдиган жойда Хараппа бунёдга келган¹⁵.

Ҳиндистон тарихининг йирик тадқиқотчиси, инглиз ҳиндшунос олими А.Бэшем эслатиб ўтилган отлич гуруҳлар бу ерлардан кетганидан кейин (улар кўп бўлмаган) худди шу ерда даслабки деҳқончилик бутун мил. ав. III минг йилликда пайдо бўлди, деб ҳисоблайди¹⁶.

Шунингдек, қишлоқ хўжалиги, жумладан, бунинг устига ёввойи пахта Ҳиндистонда қадимдан табиий равишда кўкариб келган бўлса-да, уни маданийлаштиришни бу ерга кўчиб ўтган орийлар амалга оширган. Энг қадимги газлама Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги 5000 йиллик Моҳенджо-Доро шаҳридаги қазилмалар вақтида топилган. Иссиқ иқлимга Ҳиндистонда одамларга энгил нам тортадиган пахтадан тайёрланган кийим ёқиб қолади. Дастлабки ёзма манбалар диний “Ригведа” гимнида ва 700 йилдан сўнг ёзилган “Манунинг муқаддас қонунлари”да тикув дастгоҳлари ва ип газламадан кенг фойдаланиш ҳақида ҳикоя қилади. Пахтадан кийимни фақат диний табақа – Браҳманлар кийиши мумкин эди. Аҳолининг қолган қисми Рама ва Жут толасидан тайёрланган (толасидан дағал мато арқон тўқиладиган ўсимлик) кийимларни кийишар эди¹⁷.

“Европа ва Осиё орийларида, – деб ёзади немис олими Ф.Энгельс, – ҳайвонларнинг номлари ҳали бир хил, аммо экиб ўстириладиган экинларнинг номлари ҳеч қачон бир хил бўлмаган”¹⁸. Дарҳақиқат, жаҳонни забт қилган буғдой асли Ўрта Осиёдан тарқалган¹⁹. Қадимги жайдари нав – қизил буғдой Ўзбекистонда ҳозир ҳам лалми ерларда экилади. Бошқа кўплаб янги навларга нисбатан қорақуя ва занг касаллақларига чидамли²⁰. Ўрта Осиёда нўхат, ясмиқ, сабзи, пахта, бодом, ўрик, зиғирпоя ва бошқа қадимий зироатчилик маҳсулотлари яратилганини жуда кўп олимлар, айниқса, машҳур биолог олим Н.Н.Вавилов ўз асарларида исботлаб берган.

От ва туяни Ҳиндистонга анча кейин – мил. ав. II минг йилликнинг иккинчи ярмида орий тўдалари олиб келган; юк транспортини тортишда хўкиз ва буйволдан фойдаланилган.

Калтаминор маданияти аҳолиси билан деярли ёнма-ён ва бир вақтнинг ўзида яшаган Жанубий Туркменистондаги неолит маданияти аҳолиси ҳўжалигида отчилик учрамайди. Бу маълумотларни Жанубий Туркменистондан топилган транспорт воситалари ифодаси бўлмиш лойдан ясалган туя ва ҳўкиз қўшилган арава моделлари коллекцияси ҳам тасдиқлайди²¹.

Орийлар миграцияси мавзусини давом эттириб, шуни қайд этиш лозимки, кўчиш инстинкти инсонларни ҳеч қачон тарк этмайди. Бошқача айтганда, ландшафт зоналарида “демографик сиғим”нинг ошиб кетиши ҳолати антропосоциогенез жараёнининг якуний босқичидир²². Шунинг учун ҳам орий халқлари бошқа халқларга нисбатан бирмунча ривожланган халқ деб эътироф этилади²³. Қадимги қабилалар ичида калтаминорликлар сингари бепоён ҳудудга тарқалгани умуман учрамайди. Уларнинг сони бениҳоя кўп бўлган ва тарқалиш ареали жуда кенг тус олган.

Улар дастлаб Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг мутлақ ҳудудида ёйилиб яшаганлар. Шарқий Қозоғистон бўйлаб қилинган регионал-меридиал миграциялар сабабли тош даври ҳўжалиги сезиларли ўзгаришларга учради: овчилик ва балиқчилик кенг ривож топди²⁴.

Орийларнинг шимоли-ғарбга қилган миграциялари икки йўналишда ўз аксини топди. Дастлаб мил. ав. IV минг йилликда Ўрол ва унинг атроф ҳудудлари жанубий калтаминорликларнинг сезиларли маданий таъсирига учрайди: сопол идиш яшаш амалиёти (шакл ва кўплаб орнаментал мотивлар, шунингдек, кремнийдан ясалган ўқ учларини тайёрлаш услуби) кириб келади²⁵. Ўролдан Енисейгача бўлган бепоён Ғарбий Сибирь ерларида бу қабилалар ёйилиб, қишлоқ-қишлоқ бўлиб яшаган. Ҳар бир уйда ўчоқ бўлган. Шарқий Сибирь кенгликларида овчилик, балиқчилик ривож топган. Озиқ-овқат тайёрлаш, сақлаш учун омборхоналар мавжуд бўлган²⁶.

Россиянинг шимолий маконларида Урал ёдгорликларининг кўплаб топилиши мазкур ҳудуддаги аҳолининг асосий қисми жанубдан, Ўрта Рус текислигидан эканини кўрсатади²⁷.

Тарихий ва тарихий-этнографик тадқиқотларнинг кўрсатишича, миграциялар сув йўллари орқали амалга ошган. Улар Волга-Ўрол оралиғидаги ерларга чиқишади. У пайтларда бу ерларда ҳеч ким яшамаган: ҳозирги Рус текисликлари, дарёлардан бўлак ҳеч қандай тўсиқ бўлмаган.

Шимоли-ғарбий Қозоғистон, Жанубий Свердловск, шарққа томон Магнитогорск – Челябинск – Нижний Тагил, Андреев кўли, Тюмень атрофлари, Ўрта Ока, Чебоксар, Самара дарёсининг қуйи оқимлари, Печора ҳавзаси ва бошқа жойларда калтаминорликлар ёдгорликлари учрайди²⁸.

Бир сўз билан айтганда, Каспий денгизи ва Ўрол дарёси оралиғидаги бепоеён дарвоза орийлар учун очиқ бўлади. Шимоли-шарқий Каспийбўйи ҳудудларида Тюлузск гуруҳидаги ёдгорликларнинг локал вариантлари учрайди. Бу маданият, А.А. Формозовнинг фикрича, калтаминорликлар маданиятининг Қозоғистон ёдгорликлари сирасига киради²⁹.

Кавказда Абхазиядаги Очамчир тоғлари ва Нахичевандаги Қултепа илк энеолит маконлари қазиб ўрганилган. Характерли ёдгорликлар сирасига Арманистондаги Шенвагит макони киради. Бу ердаги тош асосли ғиштин уйларда ўчоқ сақланган. Айлана бинолар билан бирга тўртбурчакли уйлар ҳам учрайди³⁰. Айлана бинолар Ўрта Осиёда анъанавий ҳисобланган³¹. Арманистондаги Элар макони ҳам худди шундай характер касб этган. Шимолий Кавказда қизил рангли керамика урфга кира бошлайди. Бу қадимги калтаминорликларнинг бир қисми Шимолий Кавказга миграция қилганидан дарак беради.

Кавказнинг бепоеён кенгликлари – Махачқаладан тортиб, Майкоп ва Краснодаргача бўлган ҳудудларда Шимолий Кавказ маданияти вужудга келади. Бу маданиятнинг илк даврлариданоқ қизил-малла идишларнинг арча орнаментли турлари характерли бўлган. Бу усул ҳам калтаминорликларга тегишчидир³¹.

Днепр ғарбидан Украина ўнг қирғоғи ва Молдовиягача, Ғарбий Буг ва унинг ўзани Припечигача бўлган ҳудудларда Триполчанлар қабилалари яшар эди. Орийлар уларни мил. ав. III минг йилликнинг охирларида янчиб ташлаб, ғарбга қараб силжиб, Польшага кириб боради ва Ўрта Европада ўтrockлашади. Уларнинг мазкур фаолияти фанда яхши ўрганилган³².

Мил. ав. III минг йилликда Жанубий Скандинавия ва Шимолий Скандинавияга юриш бошланади. Натижада Скандинавия кенгликлари ҳаётида чорвачилик ва деҳқончиликка асос солинади. Скандинавиянинг жанубий қисмида бу хил неолит маданиятининг характерловчи жуда кўп археологик излар сақланиб қолган. Улар биринчи марта денгиздан ер ажратиб олиб, ички ҳудудлар-

ни ўзлаштирганлар. Дания ва Жанубий Швецияда ривожланган неолит даври гуллаб-яшнаётган бошлады.

Бронза даврида Марказий ва Шарқий Европадан орий тўдаларининг навбатдаги янги тўлқини Ўрта Швеция, Жанубий Норвегия, Данияга ва у билан чегарадош бўлган ҳудудларга янги маданият киргизади³³.

Мил. ав. III-II минг йилликларда улар ғарбга – Германия, Франция, Англия, Шотландия, Исландия ва ҳатто Ирландиягача кириб боради³⁴. Бошқалари Анатолияга кириб, улар билан аралашувидан улуғ Хетт империяси аҳолиси вужудга келади. Олд Осиё ва Миср кенгликлари уларга ватан бўлади³⁵.

Мил. ав. III минг йилликнинг охири – II минг йилликнинг бошларида мазкур қабилалар Марказий Европадан ғарбдан-шарққа қараб силжий бошлайди. Болтиқбўйида Болтиқ қабилалари (ҳозирги литваликлар ва латишлар); юқори Днепрбўйи (Ўрта Днепр маданияти); Волга-Ока дарёлари оралиғи ва Волга-Клязма дарёлари оралиғи (Фатьянов маданияти); Ўрта Волга (Баланов маданияти)³⁶; Ўрол-Енисей дарёлари оралиғи (афанасьевчилар маданияти) ва ҳқ.³⁷ Уларнинг бир қисми Шарқий Мўғулистонга ҳам ўтади³⁸.

Хулласи калом, бир сўз билан айтганда, машҳур рус мунаққиди Н.Г. Чернишевский тўғри таъкидлаганидек, Европанинг барча аҳолиси орий ирқининг бир бўлимига мансубдир³⁹.

АДАБИЁТЛАР:

1. Аскарлов А., История Узбекистана, Т., 1997, стр. 38.
2. Гулямов Я.Г., Исломов У., Аскарлов А., Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана, Т., 1966, стр. 80.
3. Аскарлов А., История Узбекистана, Т., 1997, стр. 37.
4. Жабборов И., Ўзбек халқи этнографияси, Т., 1994, 56-бет.
5. Толстов С., Кадимий хоразм цивилизациясини излаб. Т., 2014, 102-103-бетлар.
6. Мерперт Н.Я., Миграции в эпоху неолита и энеолита, - "СА". 1978, №3, стр. 12.
7. Шишкин И.Б., У Великой Намазги. М., 1981, стр. 12.
8. Виноградов А. В., Мамедов Э. Д., Ландшафтно-климатические условия пустынных равнин Средней Азии в голоцене – Каменный век Средней Азии и Казахстана, Т., 1972, стр. 95-97.
9. ЎзСЭ, 8-том, 384-бет.

10. Гуломов П., Жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати, Т., 1994, 138-бет.
11. Бэшем А., Чудо, котормым была Индия, М., 1977, стр. 24-25.
12. Қиличев Т. Қўхна қалғалар диёри. Т., 1973, 70-бет.
13. Бэшем А., Чудо, котормым была Индия, М., 1977, стр. 21.
14. Қиличев Т., Қўхна қалғалар диёри, Т., 1993, 69-бет.
15. Бэшем А., Чудо, котормым была Индия, М., 1977, стр. 21.
16. Кўрсатилган асар, 34-бет.
17. Газянц С., Мар А. Асрлар ва мамлакатлар оша. Т., 1991, 18-бет.
18. Маркс К. ва Энгельс Ф. Уч томлик танланган асарлар. Т., 1981, 3 том, 258-бет.
19. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т., 1994, 88-бет.
20. ЎзСЭ, 2 том, 560-бет.
21. Шишкин И.Б., У стен Великой Намазги, М., 1981, стр. 100.
22. Андреев И.Л., Происхождение Человека и Общества, 1982, стр. 220.
23. Юсупов Ҳ. Жамшид – афсонавий қахрамон. – “Мозийдан садо”, 1(25), 2005, 7-бет.
24. Абилов А.К., Евдокимов В.В., Казахстан в древности, Караганда, 1991, стр. 35.
25. Мартынов А.И., Археология СССР, М., 1973, стр. 68.
26. Кўрсатилган асар, 67-бет.
27. Формозов А.А., Кельтеминарская культура в Западном Казахстане, Вып. XXV, 1949.
28. Мартынов А.И., Археология СССР, М., 1973.
29. Формозов А.А., Кельтеминарская культура в Западном Казахстане, Вып. XXV, 1949.
29. Абилов А.К., Евдокимов В.В., Казахстан в древности, Караганда, стр. 23.
30. Мартынов А. И., Археология СССР, М., 1973, стр. 93-94.
31. Абилов А.К., Евдокимов В.В., Казахстан в древности, Караганда, стр. 23.
31. Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П., История первобытного общества. М., 1982, стр. 130.
32. Мартынов А. И., Археология СССР, М., 1973, стр. 93-94.
33. Кан А.С., История скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция), М., 1980, стр. 8.
34. Кондратов А.М., Шеворошкин В.В., Когда молчат письмена, М., 1970, стр. 141.
35. История Востока, I том, Восток в древности, М., 2002, стр. 115.
36. Агеева Р.А., Происхождение имен рек и озер, М., 1985, стр. 90.
37. Водецкая Э.Б., Сказы от древних курганов. Новосибирск, 1981, стр. 51.
38. Васильевский Р.С., Волков В.В., Некоторые итоги работ советско-монгольской историко-культурной экспедиции. – В кн. Древние культуры Монголии, Новосибирск, 1985, стр. 9-10.
39. Чернишевский Н.Г., Танланган педагогик асарлар. Т., 1989, 256-бет.

Орийларнинг қайта миграцияси

Мил. ав. II минг йилликнинг иккинчи ярмида орийлар қайта миграция қилди. “Авесто”да энг қадимги вилоятларнинг номлари Яшт китобининг учинчи ва Видевдатнинг биринчи бобида санаб ўтилган. Лекин улардаги рўйхат бир-биридан кескин фарқ қилади. Шундай бўлса-да, улардаги биринчи мамлакат — “Арёнам Вайжо” — орийларнинг илк яшаган ватани санаб ўтилади. Хўш, “Арёнам Вайжо” қаерда жойлашган?

Немис олими О.Шредер орийларнинг илк ватани Шарқий Европа экани тўғрисида фикрни билдиради. Профессор И.Абаев унинг тахминини қўллайди.

Ўтган асрнинг 80-йилларида Гамкрелидзе ва Иванов янги концепцияни илгари суриб, орийларнинг илк ватани — Олд Осиёда ҳинд-европа диалектлари учрамайди, дейди. Ўз ўрнида Дьяконов орийларнинг дастлабки ватани Европада, Болқон ва Карпат ҳудудларининг ўртасида, деган фикрни билдиради¹.

Бундай марказларга Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон, Кичик Осиё, Кавказ, Литва ўрмонлари, Волга-Ўрол, Рус текислиги ҳудудлари даъвогарлик қилгани ҳам бор гап.

Хоразмнинг кўҳна тарихини пухта ўрганган С.П.Толстов уни Арёнам Вайжо деб билади². Олим Тоҳир Каримнинг фикрича ҳам, қуйи Амударё соҳиллари Арёнам Вайжонинг ўзидир³. Арёнам Вайжо — бронза давридаги Даштиқипчоқ чўллари, дейди А. Асқаров⁴.

А.Сағдуллаев шундай ёзади: “Арёнам Вайжони кенг ҳудудда жойлашган ўлка деб тушуниш мумкин, у ердаги баланд тоғлар — Помир, Ҳиндикуш, Ҳисор, Тянь-шань, чуқур қўллар — Каспий, Орол, Балхаш, Иссиққўл, кенг дарёлар — Амударё ва Сирдарё деб фараз қилинади⁵. Х. Ҳомидов эса Арёнам Вайжони тўғридан-тўғри “ЭронВиж ” деб эълон қилади⁶.

Кўриниб турибдики, Арёнам Вайжо масаласида олимларнинг фикрлари турличадир.

Арёнам Вайжонинг ҳозирги ҳудудларини аниқлаб олиш учун даставвал тарихга мурожаат қилиш керак бўлади.

¹ Агеева Р.А., Происхождение имен рек и озер, М., 1985, стр. 77-78.

² Асқаров А., Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи, Т., 2007, 110-бет.

³ Тоҳир Карим, По следам “Авесты», Т., 2007, 83-бет.

⁴ Асқаров А., Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи, Т., 2007, 115-бет.

⁵ Сағдуллаев А., Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Т., 1996, 21-бет.

⁶ Ҳомидов Х., “Авесто” файзлари, Т., 2001, 386-бет.

“Мен – Ахура Мазда – яратган илк серзамин ва бирламчи юрт бу – Доитё дарёси соҳилидаги хушманзара Ийрон Виж эди”, – дейилади Вандидодда.

“Авесто”да тасвирланган Доитё Шимолий Европадаги Ғарбий Двина дарёсидир. Латвияда бу дарё Даугава деб аталади. Мазкур гидроним дастлаб туркча Окс бўлган, кейинчалик форсча кал-каланиб олинган: Даугава-Гаугава-Даугава атамасида замонлар ўтиши билан товушларнинг ўрин алмашиши (гу-гу), товуш спирантизацияси (ав-ав), товуш орттирилиши (ав-ава) ҳодисалари рўй берган.

Фақат бугина эмас, қаралаётган даврда Болтиқбўйи кенгликлариди бу атамага жуда кенг ўрин берилган: Даугава, Гауя, Елгава, Илгава ва хк.⁷ Орийлар Шарқий Двинага ҳам ушбу номни кўчирган. Негаки, турклар хоҳлаган дарёни Окуз деб атаб кетаверганлар⁸.

Шимолий Двинага ҳам бу номнинг кўчирилиши орийларнинг ўша ерларда яшаганини кўрсатади. Буни “Авесто”даги совуқ иқлим манзаралари ҳам тасдиқлайди: “У ерда ўн ой зимистон ва икки ой ёз фасли ҳукмрон бўлади. Бироқ шу икки ой ҳам ҳаво, сув, тупроқ ва дарахтлар учун совуқдир. Зимистон у ерга даҳшатли фалокатлар келтиради”⁹.

Ўз-ўзидан маълумки, бу шимол тарафлардаги иқлимга хосдир. Тўғрироғи, гап Шимолий ярим шарнинг юқори кенгликлари – тундра ҳақида кетяпти. Тундра замини доимо тўнғиб ётади. Иқлими совуқ. Қиш 8-9 ой давом этади. Ёзи қисқа¹⁰.

Ҳақиқатан ҳам у ерларда 9 ойгача қор эримайди, Энг совуқ қаҳратон кунлари ҳам у ерларда (Печора дарёси бўйларида) 52°C даража совуқ бўлади. икки ой ёз пайтида ҳам Атлантика океанининг таъсири билан ёмғир ёғади¹¹.

Шимолий муз океанидаги денгиз Карск, яъни “Қор денгизи” деб туркийча аталади. Буни археологик манбалар ҳам тасдиқлайди: Баренц денгизининг Олец ороли жанубидан неолит даври (мил. ав. икки минг йиллик) қабристони топилган; кўпчилик суякларнинг антропологияси европоид ирқига ўхшайди¹².

⁷ Малый атлас мира, М., 1970, стр. 31.

⁸ Кошгарий Махмуд, Девони луғотит-турк, 3 томлик, 1-том, Т., 1960-1963, 169-бет.

⁹ Вандидод, Биринчи фарғард, 4-фасл.

¹⁰ ЎзСЭ, 2- том, 336-бет.

¹¹ ЎзСЭ, 9-том, 326-бет.

¹² ЎзСЭ, 8-том, 199-бет.

Яна бир маълумот: “У ерда юлдузлар, ою қуёшнинг пайдо бўлиши ва пинҳон бўлиши йилда бир марта юз беради”¹³ “... ва улар кунни йил деб гумон қиладилар”¹⁴.

Булар Ернинг Шимолий қутб деб аталган ҳудудларидаги осмон ёритқичларининг кўринма ҳаракатларига оид энг қадимги илмий маълумотлардир. Чиндан ҳам бу ерда юлдузлар ботмайди ва чиқмайди, уларнинг горизонтдан баландлиги ҳам ўзгармайди. Бу кузатишларнинг аҳамияти шундаки, кўпгина осмон ҳодисалари шундай юз бериши сабабли улар устида кузатишлар олиб бориш учун жуда узоқ вақт керак бўлади. Масалан, Ер ўқининг ўз орбита текислигига нисбатан оғиши ўзгаришини фақат бир неча юз йил ўтгандан кейин яхши сезиш мумкин. Шунинг учун бундан неча минг йиллар илгари ўтказилган баъзи кузатишлар, ҳозирги замон тушунчасига кўра, улар жуда ноаниқ бўлса-да, биз учун ҳали ўз аҳамиятини йўқотмаган¹⁵.

Мазкур масала бўйича, бир вақтлар олимлар Г.М.Бенград-Левин ва Э.Л.Грантовский чуқур тадқиқот ишлари олиб борган ва “қутб цикли”нинг илдизларини орий халқларининг ҳали элатларга ажралмаган даврдаги илк масканларига тааллуқлидир, деган муҳим хулосани чиқарганлар¹⁶.

Яна Болтиқбўйи кенгликларига қайтамыз. Ҳозирги Болтиқбўйи – Латвия, Литва, Эстония ерлари, Латвиянинг шимолий-шарқдаги Видзема қирлари, Шимолий Европа текислигининг шимолдаги Валдай қирларининг гўзалликда тенги йўқ. Бундан ташқари, ҳозирги Украина ва Белоруссия ҳудудлари, Юқори ва Қуйи Днепрбўйи, Жанубий Буг ва Днепрнинг қуйилиш жойлари, Волга-Ока, Волга-Клязма дарёлари оралиғи, умуман, Волга – Ўрол дарёлари ўртасидаги чўллар ҳам Арёнам Вайжога қараган.

Яна бир гап. Табиий-географик объектлар – тоғлар, кўллар, дарёлар аҳоли яшайдиган жойларга нисбатан ўзининг муқимлигини сақлаб қолади. Волга дарёсининг аталишига келсак, Птолемейнинг кўрсатишича, Ра(х) деб аталган¹⁷. Фикримизнинг тасдиғи сифатида, ҳозирги мордва тилида унинг қуйидаги қадим

¹³ Вандидод, 2-фасл, 40-банд.

¹⁴ Шу асар, 91-банд.

¹⁵ Воронов-Вельяминов Б.А., *Астрономия*, Т., 1988, 19-бет.

¹⁶ Бенград-Левин Г.Н., Грантовский Э.А., *От Скифии до Индии*, М., 1974, стр. 56

¹⁷ *История Востока. I. Восток в древности*, М., 2002, стр. 89

мий номлари сақланиб қолганини келтириш мумкин: Рав, Раво, Рава¹⁸. Демак, дастлабки номи – тотем Хўкиз, Окс бўлган, кейинчалик форсчага Рава дея ўгирилган, яъни Гава дейилган.

Кейинги археологик, палеонтологик ва этнографик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, “Авесто”нинг тоғларга оид географик тушунчалари, биринчи навбатда, Кавказ тоғлари билан боғлангандир. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, эронча атамаларни бу ҳудуддаги энг қадимий номлар деб бўлмади¹⁹. Уларнинг истеъмолида бўлиш даври бошланганига мил. ав. икки минг йилликдан кўп вақт бўлгани йўқ. Кавказ тоғлари силсиласида жуда ҳам қадимги замонларга оид сўзлар ва тушунчалар, шунингдек, ибтидоий жамият даврига оид ҳамда Ўрта Осиё ва Кавказ учун умумий бўлган энг қадимги тил қатламининг излари сақланиб қолган²⁰.

Бундан ташқари, Кавказ билан Ўрта Осиё азалдан бир хил фауна ва этно-маданий ҳудуд ичига киради. Кавказолдида Ўрта Осиёнинг чала чўл ва чўлларида ҳайвонлар яшайди. Кура – Аракс насттекислигининг ҳайвонот дунёси ҳам Ўрта Осиёниқига ўхшайди²¹. Шунинг учун ҳам “Авесто” географик объектларини тадқиқ қилиш масаласини Кавказ тарихи билан узвий боғлаб урганилгандагина ҳал қилиш мумкин бўлади.

Вақт ўтиши билан қадимги атамалар дастлабки циклини ўзгартириб, тилнинг ривожланган ҳолатига мослаша борган²². Бинобарин, олдинги ва ҳозир ҳам мавжуд бўлган турк топонимларнинг кўпчилиги жуда қадимий бўлиши мумкин²³.

Орийларда энг баланд тоғ, нафақат орийлар, балки дунё динлари космологиясида, масалан, индуизм ва буддизмда Меру (Сомере), хитой даоларида “Нефрит тоғи”, ўрта аср Европасида – Монсальват, Муқаддас Граал тоғи, Скандинавия мифологиясида

Валгал, славянларнинг эртақ – эпосида – “Шиша тоғ” ва ҳк. энг биринчи ўринни “дунё тоғи” эгаллайди²⁴.

18. Агеева Р.А., Происхождение имен рек и озер, М., 1985, стр. 89.

19. Караев С.К., Топонимия Узбекистана (Социолингвистический аспект), Т., 1991, стр. 130.

20. Голстова Л.Х., Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в исторической ономастике // Ономастика Средней Азии, М., 1978, стр. 8-9.

21. УзСЭ, 5-том, 233-бет.

22. Ахмедов Т.М., Некоторые древнетюркские слова в татском языке // СТ, 1771, стр. 10.

23. Камолиддин Ш.С., Древнетюркская топонимия Средней Азии, Т., 2006, 26-бет.

24. Токарев С.А., Ранние формы религии. М., 1990, стр. 160.

Орийларнинг энг баланд, муқаддас тоғи Хара бўлган. Адабиётларда дунё тузилиши қуйидагича баён қилинган: “Ер юзи каршвар деб аталувчи етти иқлимга бўлинган. Бир ўринда дунё тоғи (Хара, Хукарайа) дунё марказида жойлашган деб кўрсатилса, бошқа жойда дунёни шарқ ва ғарбдан қуршаб турувчи Харайти (Хара Беризайти) тизимининг шимолий қисмида жойлашган деб қаралади”²⁵. Мери бойс эса, маҳобатли Хара тоғининг чўққиси Харахвати айнан Хванирати худуди ўртасида кесишади, деб ёзади. М.Бойснинг яна бир фикри характерлидир: “Қуёш унинг атрофида шундай айланадики, Ер юзининг бир қутби қоронғиликда қолса, иккинчи томони ёруғ бўлади”²⁶.

Бу фикрнинг тўғрилиги шундаки, Ер айлана шаклида бўлгани ва назарда тутилаётган объект чиндан ҳам экватор чизиғига яқин бўлгани учун у иккига – шимолий ва жанубий ярим шарларга бўлинади.

Шу ўринда тарихий-географик манбаларсиз ҳар қандай лингвистик ёндашув ишончли этимологияни бермаслигини эслатиб ўтиш жоиз.

Хўш, Хара тоғи қаерда жойлашган?

Хара тоғи Марказий Кавказда жойлашган ва у ҳозирги Шхара тоғидир. Шу номдаги чўққи ҳам мавжуд (5068 м.). География фанлари доктори Э.М.Мурзаев тўғри таъкидлаганидек, географик объект қанчалик катта бўлса, унинг номи ҳам шунчалик қадимий бўлади²⁷.

Бу атаманинг этимологияси хусусида шуни айтиш керакки, сўзнинг кейинги локал шакли Кавказ тилларида ундошларнинг кўплиги, унлиларнинг эса озлиги – кўпгина сўз ва атамаларнинг ўзак негизи фақат ундош товушлар билан боғлиқлигида ифодаланиши билан боғлиқдир: хара – шхара.

С.А.Токаровнинг айтишича, тоғлар сакрал аҳамият касб этган²⁸. Икки олам ҳақидаги дуалистик тасаввурлар қадимги турк мифологиясининг шаклланган аъъаналаридан бири бўлиб, маросим ва удумлар ҳам шунга мувофиқ бажарилар эди. Одамлар Эзгулик худосига кўпроқ эзгулик қилсин деб, Ёвузлик худосига яна кўплаб офатларни бошлаб келмаслиги учун қурбонликлар

²⁵ Мифы народов мира, М., 1991, Т. I, стр. 562.

²⁶ Бойс М., Зороастрийцы: Вера и обычаи, М., 1988, стр. 14.

²⁷ Мурзоев Э.М., География в названиях, М., 1990, стр. 608.

²⁸ Токарев С.А., Ранние формы религии. М., 1990, стр. 608.

қилинган. Бу маросимлар ана шундай баланд тоғлар, тепаликларда амалга оширилган. “У (қурбонлик қилувчи) Мазда динини юзлаб ҳамду сано, нарзу ва ўн минглаб қурбонликлар билан қувватлантиргандек қудратли қилади”²⁹.

Бу ерларда фақат ҳайвонларни қурбонлик қилиш билан боғлиқ анъаналаргина эмас, одамлар билан боғлиқ дафн маросимлари, худоларга қилинадиган илтижо ва ҳамду санолар ҳам ўша жойда бажарилган.

С.А.Токаровни билдиришича, инсонга ўлим ҳавфини туғдирадиган шимолий тоғларнинг ёввойи табиати уларнинг тасавурида маълум тушунчаларни пайдо қилмаслиги мумкин эмас эди. Худди шу ерларда тоғларнинг ёмон руҳлари – девлари тўғрисидаги мифологик тимсоллар юзага келди³⁰. Аждодлар култи билан боғлиқ мифологик қарашларнинг дўзах шаклидаги синов – инициация маросимлари одамнинг ўз ўлимидан кейинги қисмати ҳақидаги тасавурларини мустаҳкамлади.

“Динкарт”да айтилишича, чинватнинг бир боши Ййрон Вижга, бошқа бир учи Алвурз чўққиларига туташган бўлиб, дўзах дарвозаси унинг остидадир. Жамики яхшилар ва ёмонлар ана шу кўприк устидан ўтадилар. Бу кўприк ашаванлар (солиҳ бандалар) учун тўққиз найза баробарида кенгайса, гуноҳкорлар учун тиғ учидек ўткир ва ингичка бўлиб қолади³¹.

Ёмон, ёвуз, бадахлоқ одамларга бундан-да ортиқ жазо бўлиши мумкин эмас. Кишининг “дўзахда топқуси ажри дунёдаги жамики дардлардан каттароқдир. Бу азоб одамзод вужудини ўтмас бир анжомда кесиб бурдалашдан-да даҳшатлироқдир”³²; “бу азоб тоғлар чўққисидан тубсиз жарга боши билан ташлаб юборилган одам ваҳмидан кўра чандон даҳшатлироқдир”³³.

“Вандидод”да шуларни ўқиймиз:

“Эй, оламни яратган зот!

Эй, ҳақиқат!

Заминни энг аччиқ ғуссага гирифтор бўлган дунёдаги илк кой қаер?

Ахура Мазда жавоб берди:

²⁹ Вандидод, 3-фаргард.

³⁰ Токарев С.А., Ранние формы религии. М., 1990, стр. 603.

³¹ Динкарт, 19-бўлим, 3-банд.

³² Вандидод, 4-фаргард.

³³ Ўша ерда, 3-фаргард.

– Бундай жой Аризвар тоғининг кифти бўлиб, унинг сахнида дўзах моғораларидан чиққан девлар бўладилар”³⁴.

Аризвар тоғи ҳозирги Арагац тоғи ҳисобланади, бу ерда унинг Айоцзор бурмали тизмалари бўлиб, улар Катта Кавказнинг ўқ зонасига тик ва параллел жойлашгани назарда тутилган. Бу жойлар қадимда чиндан ҳам девлар макони бўлганига далил сифатида Арманистондаги Арагац тоғининг жануби-ғарбий ёнбағридаги ҳозиргача ўз архаик номини сақлаб келаётган Сатани-Дар (арманча – Шайтонтепа) топонимини эслаш кифоя³⁵.

Архаик диний эътиқодлар генезиси тарихи ўша замонларда мотам маросимлари тоғларнинг устида амалга оширилганини кўрсатади. Ўликни унинг жисмини осмон ёруғлиги буткул чулғаб олиши учун тоғ чўққисига яланғоч олиб чиқиш лозим бўлган.

“Вандидод”дан:

“Эй, оламини яратган зот! Эй Аҳура Мазда! Эй, ҳақиқат!

Ўлганлар жасади қаерга олиб борилади ва қаерга қўйилади?

Аҳура Мазда жавоб берди:

– Эй, Зардушт Ашаван!

Итлар ва ўлаксахўрлар доим иқомат қилувчи тоғ чўққисига элтиб қўйилади”³⁶.

“Маздапарастлар у ернинг (яъни, кекса одамлар олиб бориб ташланадиган жой) атрофини айланасига ўраб қўйишлари керак. Унга хўрак ва кийим-бош берсинлар. Энг ёмон хўрак ва энг исқирт кийим-бош. Хўрак жуда оз бўлиши ва таом ҳам ночиз бўлиши зарур”³⁷; “ўша ихоталанган жойда у (нопок шахс) қариб, танадан мадори кетиб, мункиллаб қолгунича яшаши керак”³⁸; “қариб, танадан мадори кетиб, мункиллаб қолгандан кейин маздапарастлар паҳлавон, забардаст бир эркакка амр қилсинлар, уни баланд тоғ бошига олиб чиқсин-да, терисини сидириб, танасидан бошини жудо қилсинлар. Шундан кейин унинг мурдорини (жасадини) Аҳура Мазда яратган ўлаксахўр зоғларнинг олдига ташлаб юборсин”³⁹.

Бундан тоғлар тепасида бунинг учун махсус жойлар-далалар бўлгани англашилади. “Вандидод”даги “мурдалар жамланган

³⁴ Ўша ерда, 4-фаргард.

³⁵ ЎзСЭ, 9-том, 538-бет.

³⁶ Вандидод, 3-фаргард.

³⁷ Ўша ерда, 3-фаргард.

³⁸ Ўша ерда, 19-фасл.

³⁹ Ўша ерда, 20-фасл.

жой”ни эслаб ўтиш бунга далилдир. Мазкур ҳудуддаги оронимлар этимологияси ҳам бунга ишора қилади. “Авесто”даги Антар Дахиё тоғи ҳозирги Гвандра тизмаси бўлиб, унинг этимологик ўтмиши Гвантар Дахиё-Гава Дара-Гавдара шаклида бўлган. Бу хил атамалар Қашқадарё воҳасида ҳам кўплаб учрайди: Гаудара, Гаухона, Гаумурда⁴⁰ ва ҳк.

“Андар” “дар” сўзининг кўҳна шакли бўлиб, “қалъа”, “дара” маъносини беради⁴¹.

Қадимги дин амалиётига хизмат қилувчи объект – Албурз атамаси ҳақида икки оғиз сўз. Мазкур атама кўшма сўз бўлиб, икки таркибдан иборат: Ал-бурз. Биринчи компонент – “ал” ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Манбашумос олим Б.Бафоев ранг билдирувчи “ол” – “ал” сўзини эроний тиллар лексиконига киритади⁴². Рус олими Н.М.Шанский мазкур сўзлар туркий тилдан ўзлашганини айтади⁴³. Г.П.Смолицкая ҳам “ал” сўзини “улкан”, “бепоён” маъноларида келтириб, туркий тиллар лексиконига оид деб билади⁴⁴. Бизнингча ҳам “ал” сўзи туркчадир. Бунинг далили сифатида қадимги форс-тожик тилларида қизил маъносидаги биргина “ол” шакли мавжудлигини, мазкур тил луғатларида “ал” сўзи ҳам, “ол-ал” шакли ҳам қайд этилмаганини келтириб ўтиш лозим⁴⁵ (қаралсин: Фарҳанги забори тоҷики, М, 1969, 1-том). Қадимги туркий ёдгорликларда эса “ал” сўзининг бир эмас, бир неча шакли келтириб ўтилган: ал: 1) хийла, алдов; ол: 2) қизил; ал: 3) қуйи. Булардан ташқари, “ал” (“ол”) феъли ҳам бўлган⁴⁶. Қадимги даврларда туркий тиллар билан қариндош бўлган мўғул тилида ҳам “ал”, “алт” сўзларининг учраши уларнинг туркий сўзлар лексиконига таалуқли эканини кўрсатади⁴⁷.

“Албурз” атамасидаги иккинчи компонент – “бурз” сўзи форсча, “баланд” маъносини беради⁴⁸, яъни Албурз – “энг ба-

⁴⁰ Сағдуллаев А, Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Т., 1996, 48-бет.

⁴¹ Фарҳанги забони тоҷики, М., 1969, 15-бет.

⁴² Бафоев Б., Кўҳна сўзлар тарихи, Т., 1991, 15-бет.

⁴³ Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В., Краткий этимологический словарь русского языка, М., 1971, стр. 26.

⁴⁴ Смолицкая Г.П., Занимательная топонимика, М., 1980, стр. 102.

⁴⁵ Фарҳанги забони тоҷики, М., 1969, 1-том.

⁴⁶ Алиев А., Содиков Қ., Ўзбек адабий тили тарихидан, Т., 1994, 108-бет.

⁴⁷ Смолицкая Г.П., Занимательная топонимика, М., 1980, стр. 102.

⁴⁸ Фарҳанги забони тоҷики, М., 1969, 1-том, 214-бет.

ланд” дегани. Бу ҳозирги Катта Кавказнинг ўқ зонасидаги энг баланд ҳисобланган Эльбурс тоғидир.

“Авесто”даги Эрэзур – ҳозирги Эрзурум, Эрзиш–Эржиш, Эрзиф–Эрсис, Мануш–Ганиш тоғлари ҳозир ҳам мавжуд. Бойтигае тоғи – Бойтоғ дегани, ҳозирги Гойтх довони Дихтов – Тигтовдир.

Фанда маълумки, Кичик Кавказ мегантиклинорийси Кавказ орографиясида ўзига хос ўрин тутади. Шунинг учун ҳам Кичик Кавказда рангдор металл конлари жуда кўп. Бу ердаги зар-олтин асосли сўзлардан ташкил топган оронимларнинг ниҳоятда кўплиги ҳам фикримизнинг далилидир: Эрзурум, Олту, Зангезур, Сарикқамиш, Зурзуна, Зардаз ва ҳк..

Қадимги топонимларнинг барчасини ҳам аниқлаб беришнинг иложи йўқ, албатта. Устига устак, биринчиси номи ўрнига иккинчиси қўлланган. Шундай ҳоллар бўлганки, асрлар давомида турғун ҳолда яшаб келган диалектик қатламга нисбатан кейинги даврларда, ҳатто яқин ўтмишда ҳам шафқатсизларча иш тутилган. Буни “Казбек” атамаси мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Таниқли олим В.А.Никоновнинг айтишича, руслар XIX асрнинг бошларида Кавказга келганларида тоғ остидаги бир қишлоққа рўбарў келишади. Уни Казибек исмли бир киши бошқарар, шу сабабли овул унинг номи билан Казбеги деб аталарди. Шундан келиб чиқиб, руслар тоғ номини ҳам Казбек атаб, фанга киритганлар⁴⁹.

* * *

Зардуштийлар, дунё етти иқлим – каршварга бўлинади, уларнинг ўртасида одамлар яшайдиган Хванирата жойлашган, деб ҳисоблашган. Хваниратанинг марказида Хара тоғи бўй кўрсатган. Ундан оқиб ўтган Харахвати дарёси, “Авесто” тили билан айтганда, катта денгиз Ворукашга қуйилади⁵⁰.

Бу ерда қайд этилган Хара тоғидан бошланувчи Харахвати дарёси ҳозирги Ингури дарёсидир. У Ворукаш – Қора денгизга қуйилади.

“Авесто”нинг ҳамма қисмларида учрайдиган Фароғкарт ҳозирги Чорох, Фраздан эса ҳозирги Раздан дарёсидир.

Қадимда Колхидадан Чорох дарёси орқали савдо йўли ўтган. Бу йўл орқали Олд Осиёга қимматбаҳо металл ва ундан ясалган

⁴⁹ Никонов В.А., Краткий топонимический словарь, м., 1996.

⁵⁰ Религиоведение, М., 2007, стр. 123.

маҳсулотлар олиб ўтилган. Қадимги грек қаҳрамонлари ўзларининг “Арго” кемаси билан “олтин жун”ни излаб бу ерларга – айнан Чорох дарёси водийсига сафар уюштирган. Колхида олтини тўғрисида афсоналаргина эмас, Оссурия ва Ура ёдномаларида ҳам ёзилган. Мил. ав. I минг йилликка оид Кичик Осиёнинг ғарби ва Лидияда топилган археологик маконларда олтин буюмларнинг кўплаб коллекцияси қўлга киритилган⁵¹.

Қадимги Колхида маданияти мил. ав. III-II асрларда киммер-сак босқинчилиги даврида заволга юз тутган.

Мурат дарёси қадимда Арацани деб аталган⁵². II минг йиллик охирида Кавказ тоғларини бутун-бутун қабилалар бўлиб олган эди. Бўлиб олинган ҳудудни кўплаб кичик ҳарбий қабилалар гуруҳлари кўриқлаган.

Бу қабилалар ҳаётида тоғларнинг аҳамияти қандай бўлган?

Маълумки, тоғлар ҳар битта халқ учун тарихнинг муайян давларида таъминот (сув, овқат, қурол ясаш учун хомашё, ўтин, дори-дармон), ҳимоя (бошпана, истехком), маданият (диний маросимлар ўтказиш жойи ва бошқа) объекти бўлиб хизмат қилган.

Пишин – ҳозирги Ахашен, Кансава эса ҳозирги Севан кўлидир.

Ҳап Кавказ тоғлари ҳақида кетар экан, бу атама маъносини чиқишга уриниб кўрайлик.

Номирдан Кавказгача чўзилган тоғлар занжири арабча мановларда ал-Кабр ёки ал-Кабх шаклида келтирилган; булар туркча “қапиқ”, “қопқа” (дарвоза) сўзидан калька қилиб олинган. Бу тоғ Ўрта Осиёдаги Турон пасттекислигини Олд Осиёнинг Эрон платосидан ажратиб туради.

Б.Ризо баъзи тилшуносларнинг қадимги туркийда “қаз” сўзи “тоғ” маъносини беради, деган даъволарини эслатиб, ўзи ҳам Бошқа тоғларининг номи йиллар ўтиши билан ўзгариб, дастлаб Бошқаз, сўнгра эса Кавказ шаклини олгач, бу атаманинг иккинчи оғинини “тоғ” маъносида қабул қилишдан келиб чиққан, дейди.

М.Кошғарий бу сўзни “қоз-ғоз” маъносида келтиради: “Қоз Афросиёбнинг қизининг исми бўлган. Қазвин шаҳрини у қурган. Бу сўзнинг асли “қоз ўйини” – “ғоз ўйнайдиган жой” дегандир”⁵³.

История Востока, I, Восток в древности, М., 2002, стр. 316.

Ушарда, 313-бет.

Кошғарий Маҳмуд, Девони луғотит-турк, 3 томлик, 3-жилд, Т., 1960-1963, 164-165-бетлар.

Шу ўринда таниқли қозоқ шоири М.Шохоновнинг бир мулоҳазаси ҳам характерлидир: “Қозоқлар орасида ҳозир ҳам “Қаз” деган уруғ бор. Қозоқлар яқин-яқинларгача Балхашни “Қаз кўли”, яъни “Оққуш кўли” деб атардилар. демакдир. Бунинг устига, ўша жойда илгари “Қаз қалъаси” (“Оққуш шаҳри”) деган шаҳар бор эди. Ҳозир ҳам ўша шаҳар шу ном билан аталади”⁵⁴.

Сўзларнинг кўчма маънода ишлатилиши барча тиллар учун хосдир. Балки Кавказ тоғлари чиндан ҳам узоқдан оққушларга ўхшаб кўринар. Чунки унинг пурвиқор кифтлари доимий қор ва музликлар билан қопланиб келган.

Сўзларнинг ҳақиқий ва биринчи асл маънолари тил тарихи, бошқа тиллар ва шевалардаги шу сўз тўғри келган ўзакка эга сўзлар билан қиёслаш асносида аниқланади. Форсийлар уни Кўҳи Қоф шаклида ўзлаштирганлар. Бунда ҳам туркийча асосий ўзакка путур етмаган. “Қопиқ” ёки “қопқа” сўзларидаги –иқ, -к, -қа, -ға қадимги туркий тилда от ясовчи қўшимчалар бўлган⁵⁵. Мабодо, -қаз “тоғ” ўрнида қўлланилганида бошқача: “ал-Қаз” ёхуд “Кўҳи Қаз” шаклини (кўҳ-тоғ) олар эди. Демак, “қаз” сўзи “тоғ” маъносини бермайди.

Кавказ атамаси, бизнингча, иккита компонент асосида юзага келган: “Қап” – “уз”. Чунки “уз” қадимги туркий тилда “водий”, “довон” маъноларини беради⁵⁶. Иккинчи компонент – “қаз” сўзи қадимги туркий тилда “пўстлоқ” маъносини беради⁵⁷. Қадимда танланаётган объект ранги, кўриниши, шакли, ҳаётий аҳамияти ва бошқа белги-хусусияти билан номланиб келган. Бу ерда Кавказ тоғининг, биринчи навбатда, Ўрта Осиё учун ҳимоя воситаси (пўстлоқ) сифати назарда тутилган. Б.Ризонинг бу тоғ юртларни шимол тарафдаги совуқлардан тўсиб, ҳимоя қилиб турган, деган эскартишларида жон борга ўхшайди. Иккинчидан, қадимги тил шакллари ни ҳозирги тилларга қиёслаганда айрим сўзларнинг ўтмишдаги маъноси умуман истеъмолдан чиққанини кўрамыз. Бу ерда худди шундай бўлган қадимги “қаз” сўзи (пўстлоқ) нафақат дарахтнинг пўсти, балки барча ҳимоя воситаларини ифодаловчи сўз бўлган⁵⁸.

⁵⁴ Айтматов, Ч., Шохонов М., Чўққида қолган овчининг охи-зори, Т., 1998, 321-бет.

⁵⁵ Содиқов А, Абдуазизов А., Ирисқулов И., Тилшуносликка кириш, Т., 1981, 129-бет.

⁵⁶ Лурье П.Б., Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии, СПб, 2004, стр. 103.

⁵⁷ Кошғарий Махмуд, Девони луғотит-турк, 3 томлик, 3-жилд, Т., 1960-1963, 165-бет.

⁵⁸ История первобытного общества, М., 1982, стр. 107.

“Қапқаз” атамасидаги бош морфема “қап” ҳам, “қаз” ҳам, онда ясама бўлиб, уларнинг охиридаги “п” ва “з” грамматик шакллари ҳам фактик ўзгариш бўлган. Чунки қадимги туркий тилда “п” ва “з” ундоши бўлмаган⁵⁹. Бу ҳарфларнинг пайдо бўлиши руски туркий тилларнинг илк тараққиёт даврларига тааллуқлидир. Лекин “п” ўрнида “б”, “з” ўрнида “с” қўлланган бўлиши керак: Қапгаз. Хулласи калом, бу атама илк ўрта асрларда ҳозирги шаклини олган.

* * *

С.А.Токарев тўғри таъкидлаганидек, тоғлар култи объекти қаршимизда турлича моддий аспектлар ва шу билан бирга турли ижтимоий функцияларда намоён бўлади. Бу аспектлар ва функциялар турли тарихий даврлар ва шарт-шароитларга боғлиқдир.

Тоғларга боғланиш ва уларга сиғинишнинг муҳим шакли овчилик билан боғлиқдир. Бу айниқса, Кавказ ва Олтой тоғ водийлари бўйлаб фаолият юритадиган аҳолига хос хусусиятдир⁶⁰.

Овчилик ўша даврларда хўжалик юритишда муҳим ўрин эгаллаган. Қариндош-уруғлар овлаш ҳудудларини қатъий тартибда бўлиб олган. Амалдаги анъанавий чегара бузилган тақдирда ўрнатилган жанжал-низо келиб чиққан. Улар бу тоғларни ҳимоя қилган, уларни ўз таъминоти асоси сифатида муқаддаслаштирган.

Тоғлардаги овчи қабилалар ҳаётини археологик манбалар тасдиқлайди. Бундан 6-5 минг йиллар илгари (мил. ав. IV – V минг йилликлар) неолит даври фаунасининг таркиби Шарқий Кавказдаги Гобустон петроглифларида яхши сақланган. Уларда тоғ эчкиси, бука, от, қулон, кийик, жайрон, қўй, тўнғиз ва бошқа ҳайвонлар тасвирлари учрайди⁶¹.

Мизил, Буюқдош ва Кичикдошдан топилган 985 та суратдан (Сафарзода альбоми бўйича, 1973) 348 тошда, яъни 34,3 фоизини оғдам суврати тасвирланган⁶².

Шак-шубҳасиз, бу суратлар қадимги ўрта осиелик қабила-ларга тегишли бўлган. Суратлар Ўрта Осие ва Сибир петрог-

Неъматов Х., Ўзбек тили тарихий фонетикаси, Т., 1992, 60-бет.

Токарев С.А., Ранние формы религии. М., 1990, стр. 603-604.

Верещагин Н.К., Записки палеонтолога, Л., 1981, стр. 53.

Тошларда, 53-бет.

лифлари билан бир хил характерда экани бунинг тасдиғидир⁶³. Бундан ташқари, Олтой ва Тува, Мўғулистонда ва Байкалорти петроглифлари ҳам сюжет, ҳам услуб жиҳатидан Ўрта Осиё петроглифларига айнан ўхшайди⁶⁴. Бундан Ўрта Осиё-Кавказ-Сибирь-Мўғулистон петроглифларининг муаллифлари қадимги ўрта осиеликлар бўлган, деган хулоса чиқариш мумкин.

Бу суратларнинг ўрта осиелик қадимги халқларга тегишли эканини далилловчи бошқа жиҳатлар ҳам бор. Чунончи, Гобустон макони ҳудудидаги қадимги овчи аҳоли озиқ-овқат таркибининг асоси – эчки (41), буқа (18,8), от (8,2), кийик (29), жайрон (4,8) ва чўчка (1,3) ташкил қилган бўлса, худи шу ва ундан олдинги даврларда Жанубий Туркменистондаги неолит маконлари ҳудуди аҳолисининг овчилиги таъминотида топилган суякларнинг 70 фоизи эчки ва қўйники бўлган. Эътиборли томони шундаки, Жайтунда овланган 32 та жайронга 2 та чўчка; Чағалитепада 6 та қулон ва жайронга битта ҳам чўчка тўғри келмаган: умумий ҳисоб билан айтганда, 30 та қулон ва 59 та жайронга, бор-йўғи, 4 та чўчка тўғри келган⁶⁵.

Бу чоғиштирув таҳлиллари шуни кўрсатадики, Ўрта Осиё қадимий аҳолиси ўша даврларда ҳам чўчка гўштини хуш кўрмаган.

Геродотнинг айтишича, скифлар чўчкани худойига сўйишмайди ва умуман, ўз юртларида чўчка боқишни истамайди⁶⁶.

Кавказ петроглифларида пайқаш мумкин бўлган яна бир жиҳат бор: Буюкдошдаги расмларнинг асосий гуруҳларида қуролланган аёллар тасвири берилган. Шулардан бирида беш нафар аёл қаторасига туриб ва қисман ибтидоий турни тўсиб турибди. Барча аёл фигуралар, афтидан, орқадан чизилганга ўхшайди. Қўлтиқларидан елкаларига қараб қарама-қарши ҳолатда камар ўтказилган. Ўнг елкадан пастга осиелик тушган мураккаб шаклдаги камон тасвири мавжуд⁶⁷.

Бу нимани билдиради? Буларнинг Хоразм маликаси Тўмарис аждодлари эканига ким ҳам шубҳа қиларди?

⁶³ Ўша ерда, 56-бет.

⁶⁴ Мартынов А.И., Археология СССР, М., 1973, стр. 77.

⁶⁵ Шишкин И.Б., У Стен Великой Намазги, М, 1981, стр. 56.

⁶⁶ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида, Т., 2008, 21-бет.

⁶⁷ Верещагин Н.К., Записки палеонтолога, Л., 1981, стр. 58-59.

Кавказ тоғлари аждодларимиз тарихи билан ҳам узвий боғланганини алоҳида қайд этиш жоиз. Эпик дostonларимиздаги афсонавий тоғлар Кўҳи Қоф деб аталган. Дунёнинг бир четида бўлган, йўлининг хатарли ва олислигидан у ерларга на инсон, на ҳайвон қадами ета олган. Анқо ва Семурғ номли баҳайбат афсонавий қушлар ва девлар макони Парилар диёри – Эрам боғи ҳам шу ерларда деб талқин қилинади. Эртакларда болаларини ўлимдан халос этган қахрамонни Семурғ ўз устида Кўҳи Қофга олиб боради.

Аризвор тоғи ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Дostonларда бу жойни “Кўҳи Қофга бориш йўлида” учраши ҳам фикримизни тасдиқлайди. Қахрамонларимиз даставвал мазкур тоғда жасорат кўрсатганидан кейингина навбатдаги манзилга йўл олиши мумкин бўлган.

Дунёда ўзининг халқ оғзаки ижоди – фольклорига эга бўлмаган бирорта халқ йўқ. Лекин ўзбек халқидек юзлаб дostonлардан иборат улкан поэтик меросга эга бўлган халқлар санокчидир. Ғ.Ғуломнинг эскартишича, эртакларни, мақолаларни, айрим қўшиқ ва термаларни, майда дostonларни ҳисобга олмаганда, “Гўрўғли”, “Алпомиш”, “Юсуф ва Аҳмад”дан иборат учта асосий дostonларлар цикли борки, битта “Гўрўғли” циклининг уш қирқта дostonдан иборат. “Алпомиш” циклидаги дostonлар ҳажми “Гўрўғли” циклидагидан ҳам ортиқроқдир. Бу дostonларнинг кичиги 5 минг сатргача, каттаси 15 минг сатргача боради ҳамда ҳар бир дostonнинг ўқилиш ўлчами бир оқшомдир. Бундай оригинал сюжетли дostonлар сони 200 тадан ҳам ошади⁶⁸.

Халқ дostonлари фақат адабиёт намунасигина бўлиб қолмай, тарих, хусусан, халқ тарихи тасвири ҳам эканини унутмаслигимиз керак. Уларнинг ҳар бирида узоқ даврларга бориб тақаладиётган тарих мавжуд. Бу борада М.Горкий ҳақ: “Оғзаки халқ ижодини билмасдан туриб, халқнинг ҳақиқий тарихини билиш мумкин эмас. Жуда узоқ, қадим замонлардан бери фольклор тарихга алоҳида йўлдош бўлиб келади. Лекин ибтидоий ва қадим маданият тарихчиларининг ҳеч бири фольклор материаллари – халқнинг оғзаки ижоди, мифология материалларидан фойдаланмаган. Ҳолбуки, булар ҳам, умуман олганда, табиат ҳодисаларининг

Ғулом Ғ., Адабий-танқидий мақолалар, Т, 1971, 138-бет.

аксидан, табиат билан кураш ва ижтимоий ҳаётнинг кенг бадиий умумлашмаларидан иборат бўлган инъикосдан иборат”⁶⁹.

“Фольклор, – дейди В.Н Пропп, – барча санъат турлари каби, ҳақиқий воқеликка бориб тақалади. Ҳатто фольклорнинг энг фан-тастик образлари ҳам ҳақиқий воқелик асосида яратилган. Фан фольклорнинг ана шу тарихи асосларини топа билиш керак”⁷⁰.

Тўғри, дostonлардаги тарихни пайқаш осон эмас. Ундаги тил унсурлари, жой номлари, киши исmlари даврлар ўтиши билан маълум маънода ўзгаришларга учрайди. Бунинг ҳам сабаblари бор, албатта. Ҳар бир авлод ижодқори ўз замонаси нуқтаи назаридан фикрлаган, сўйлаган, янги илҳом шавқи уни сайқаллаган, лекин шаклу шамойил, ўткир сюжет чизиги ва мазмун-моҳият деярли ўзгармаган. Бу сюжетлар ҳаётийлиги, воқеликлар бевосита инъикоси бўлиб майдонга чиққани учун ҳам уларнинг шашти, завқи, оловли нафаси ҳали-ҳануз кишини энтиктиради, руҳлантиради, кўйдиради.

Машҳур ўзбек халқ бахшиси Эргаш Жуманбулбул ўғли тилидан ёзиб олинган “Равшанхон” дostonи бунинг ёрқин далилидир.

Равшан Гўрўғлининг набираси, Ҳасанхоннинг ўғли, ўз амакиси қизини бермас бўлгандан кейин бувасининг кўлидаги узукдан Шервон юртининг хони Қорахон подшоҳнинг қизи Зулҳуморни кўриб, унга ошиқ бўлади. Отасидан фотиҳа олиб, ёлғиз ўзи чиқиб кетади.

Дostonнинг сюжети чизиги ана шундан бошланади. Бу ерда эслатилган Шервон юрти қаерда? У ҳозирги Озарбойжоннинг қоқ ўртаси – Кура-Аракс (қадимги Окс-Хўкис топоними) пасттекислигида жойлашган. Бу кенг водий Кура ва Аракс дарёларининг қуйи оқимида, Катта ва Кичик Кавказ ўртасида жойлашган. Шарқидан Каспий денгизи ўраб туради.

Дostonдаги бу юрт тасвирини кузатинг: “Равшанек шундай қараса, бир катта боғ, ўзи жуда каландумоғ, тўрт ёқ девор узун, калта эмас, баробар, бир ёғи дарахт, бир ёғи анжир, бир ёғи анор, сувга тўлган ҳовузлар, тўгарагида катта чинор. Гул очилган, барги чочилган...”⁷¹

Ҳақиқатан ҳам, бу ерлар – дов-дарахтлар, боғдорчилик ва узумчилик, субтропик мевалар – анор, анжир, беҳи, хурмо ва

⁶⁹ Горький М., О литературе, М., 1955, стр. 728.

⁷⁰ Пропп В.Я., Фольклор и действительность, М., 1976, стр. 115.

⁷¹ Гулом Ғ., Адабий-танқидий мақолалар, Т, 1971, 52-153-бетлар.

водомнинг кони. Шервон ва Апшерон шундай мевалари билан бутун дунёга машхур.

Ёки бўлмаса ушбу циклга кирувчи “Маликаи Айёр” достонидаги сюжетларни олиб қарайлик. Унда ҳам қадимги Кавказ ва ўрта Осиё халқлари ўртасидаги ўзаро алоқалар ўз аксини топган. Шунингдек, унда, ҳатто, географик номлар, Болқон, Полопон, Чарбанд тоғлари, Ираман (Эрам боғи), Исфихон, Арзирум каби ёқой номлари, Бадбахт, Қизилқум каби чўллар тилга олинади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, аجدодларимиз Кавказ ва унинг ортидаги юртлардан парипайкар қизларни олиб қочиб келиш ёки шу париларга етишишни орзу қилганлари шунчаки достонлар мотиви бўлмай, замирида маълум тарихий ҳақиқатлар ётади. Асли келиб чиқиши бир бўлган Ўрта Осиё халқлари ва орийлар ўртасида ижтимоий алоқалар йўлнинг ҳар қанча узоқ ва хатарли бўлишига қарамасдан, узвий давом этиб келган.

* * *

Кўнчиликтадқиқотчилар Ўрта Осиё тарихи ҳали чуқур ўрганилмаганини ҳисобга олмай туриб, орийларнинг яшаш фаолиятини четдан маданияти билан боғлашга уринади. Яна бир марта такрор айтаемиз: орий халқлари Ўзбекистондан – хоразмликлар бўлган.

Аренам Вайжо тўғрисидаги фикрларимизга хулоса ясайдиган бўлсак. Унинг ҳудуди ҳозирги Украина, Белоруссия, Болтиқбўйи республикалари, шимолий кенгликлар; Шимолий Двина, Мезень, Катта тундра кенгликлари, охири Кара денгизигача боради. Волга-Ока, Волга-Клязма дарёлари оралиқлари, Волга-Ўрол ўртасидаги чўллардан, бу томони эса Кавказ тоғликлари, Қора денгиз ва Каспий денгиз бўйларидан ташкил топган.

* * *

Мил. ав. II минг йилликнинг иккинчи ярмида орийларнинг катта миграцияси амалга ошди. Ўрта Осиё томон қилинган кўчишлар, асосан, икки муддатда: биринчиси мил. ав. XV-XIV асрларда, иккинчиси мил. ав. X-VIII асрларда рўй берди.

Таставвал, биринчи миграция хусусида. Мил. ав. II минг йилликнинг иккинчи ярмида бу халқларнинг бир қисми Волга ва Ўрол дарёлари ўртасидаги чўллардан Кавказ орқали Олд Осиё-

га – Урмия кўли қирғоқларигача етиб борди⁷². Қолган қисмлари Ўрта Осиё ва унга туташ вилоятларда қолган эди (Тозабоғёб маданияти)⁷³. Тинч аҳолининг бутун Ўзбекистон ҳудудига ёйилиши босқинчилик характерида бўлмай, маҳаллий аҳоли билан секин-аста аралашиб кетиш орқали кечади. Хоразм билан Сўғд “Яшт” китобининг учинчи бобида санаб ўтилган.

Мазкур қабилалар Қуйи Амударё, Хоразмда бўлгани каби, Заарафшон этакларида ҳам пайдо бўлди. Ўтган асрнинг 50-60-йилларида академик Я.Ғуломов ва А.Асқаров Мохондарё ҳавзаси, Замонбобо кўли, Гужайли дарёси атрофида мазкур қабилаларнинг тураржойлари қолдиқларини топди⁷⁴. Қисқаси, Ўрта Осиё улар кириб бормаган дашт ва чўл минтақалари қолмаган.

Шунингдек, С.П.Толстов, М.А.Итина ва ҳқ. Тозабоғёб маданиятига доир юзлаб макон ва ўнга яқин қабристонни ўргандилар. Аҳоли, асосан, Ўрта Осиё дарёлари қуйи оқимидаги чўл зоналарида яшаб, хонаки чорвачилик, пасқам, захкаш ва нам ерларда обикор деҳқончилик билан шуғулланган. Улар томи қамиш билан ёпилган кулба ва ертўлаларда яшаган.

Тозабоғёб маданияти маконларидан бронза буюмлари билан бирга ойболта қуйиш учун тайёрланган қолиплар ҳам топилган. Бу эса бронза қуйиш техникаси юксак бўлганидан далолат беради.

Қаралаётган даврда Ўзбекистоннинг турли воҳаларида яшаган аҳоли бронзадан ясалган мотига билан деҳқончилик қилган. Хоразм ва Бухоро воҳасининг дарё адоқларида илк қишлоқлар пайдо бўла бошлайди.

“Авесто”да Суғд “Суғд” ва “Гава Суғд” тарзида икки вариантда эсланади. (“Авесто”, 1990). Гап шундаки, Суғд асосий вилоят бўлган. бошқарув қийинлашгач, Қашқадарё воҳасига ҳам маълум бошқарув имтиёзлари берилган. Аммо кўп ўтмай, бу бекор қилинган. Буни “Яшт”даги бир маълумот – “Суғддаги Гава” ҳам исботлайди. Гава Суғд вилоятига қарашли бўлган.

Назаримизда, Сурхондарё вилояти ҳам Гава таркибига кирган. Мил. ав. XIV асрда Жарқўтон ибодатхонаси қадимги қалъа ўрнида қад кўтарган. Айнан шу даврдан бошлаб жарқўтонликлар ҳа-

⁷² Смирнов К.Ф., Археологические данные о древних всадниках Поволжско-уральских степей, - СА, 1961, №1.

⁷³ Оранский И.М., Введение в иранскую филологию, М., 1960, стр. 52.

⁷⁴ Мухаммаджонов А., Қадимги Бухоро, Т., 1991, 23-25-бетлар.

ётида туб ўзгаришлар юз берган. Эндиликда ҳаётдан кўз юмган одамларни улар яшаган хоналарга кўмиш барҳам топиб, шаҳар ташқарисида алоҳида барча учун баробар қабристонлар пайдо бўлди. Монументал бош ибодатхона шаклланиши муносабати билан оламдан ўтганларнинг дафн маросимлари ибодатхоналар маъбадлари назорати остида ўтказилади⁷⁵. Сурхондарё воҳасида бу ва бошқа осори атиқалар “Сополли маданияти” деб номланади.

Шундай қилиб, орийлар Ўзбекистонда Хваризм ва Суғд, Туркманистонда – Моуру, Афғонистонда – Поруту, Хорайва вилоятларини ташкил этган. “Яшт”да келтирилган яна бир маълумот бўйича Иската Порутага, Моуру Харайвага, Гава Суғдга қараган.

“Яшт”да Афғонистон ва Ўрта Осиё тоғлари, дарёлари, кўллари ва яйловлари тўғрисида мана бундай деб ёзади: “У мамлакатнинг жасур сардорлари кўпдан-кўп ҳарбий юришлар қилади, унинг кенг яйловларга эга, сувга сероб тоғларида чорва тинч ўтлов ва емиш билан таъминланган, бу ердаги серсув чуқур кўллар тўлқинланиб туради. Кема қатнайдиган кенг дарёларнинг оқими Порутадаги Иската, Харайвадаги Моуру, Суғддаги Гава ва Хваризм томонга тошиб интилади”⁷⁶.

Бу ерда мамлакатнинг жасур сардорлари кўпдан-кўп юришлар қилади, деганда Хоразм, яйловларга бой тоғлар деганда Копетдоғ, Туркман-Хуросон, Зарафшон, Ҳисор-Олой, Ҳиндикуш, серсув ва дарёлар деганда Вохандарё, Панж, Кўкча, Амударё, Сурхоб, Мурғоб, Тажан, Қашқадарё, Сурхондарё, чуқур кўллар деганда ушбу дарёларнинг ирмоқлари ҳосил қилган чуқур сув ҳавзалари ва серсув чуқур кўллар деганда Орол денгизи назарда тутилган.

“Авесто” муаллифлари Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон тоғлари ва дарёларига унчалик эътибор қилмаган.

Орийлар мил. ав. XV-XIV асрларда Афғонистон билан Покистон ўртасидаги муҳим тоғ йўлаги – Хайбар довони орқали Ҳиндистонга кириб боради. Даставвал уларнинг маданият маркази Жамна ва Сатлаж вилоятлари орасида бўлган. Сарасвати дарёсининг юқори оқими, ҳозирги Анбалдан жануброқда, ҳозирги вақтда Ражастон қумликларига сингиб кетувчи кичикроқ дарё, ушбу даврда кенг, сув билан тўла, афтидан, Сатлаж орқали Ҳиндирёсига қуйилган. Жамнадан жанубдаги ерлар уларга нотаниш бўлган⁷⁷.

Аскарлов А., Энг қадимий шаҳар, Т., 2001, 16-17-бетлар.

Синдуллаев А, Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Т., 1996, 21-бет.

Бешим А., Чудо, котормым была Индия, М., 1977, стр. 40.

Бу даврда орийлар маҳаллий аҳолини тўлиқ ўзига қарата олмаган. “Ригведа”нинг кўпчилик гимнларида орийлар билан бошқа қабилалар ўртасида келишмовчиликлар бўлиб тургани қайд этилади.

Ҳарбий аристократия – кшатрийлар орийлар Шимолий Ҳиндистоннинг дарё ҳавзаларини истило қилиши жараёнида пайдо бўла бошлаган. Улар орасидан подшолар, ҳарбий бошлиқлар етишиб чиққан.

* * *

Иккинчи миграция тўғрисида. Мил. ав. II минг йилликнинг охири ва мил. ав. I минг йилликнинг бошларида Ўрта Осиё жамиятида чуқур ўзгаришлар рўй берди.

Бу Мил. ав. X-VIII асрлардаги Ўрта Осиё жамияти тўғрисидаги археологик материаллар, шунингдек, “Авесто” маълумотларига айнан мос тушади. Кўчманчи халқлар шунчалик кўп бўлганки, ҳамма асрларда тинимсиз ва тўхтовсиз равишда оммавий кўчишларни амалга оширганани алоҳида қайд этиб ўтиш лозим.

Ўрта Осиёнинг кўчманчи ва ярим кўчманчи халқлари тур деб аталган. Мил. ав. I минг йиллик бошларида турлар йирик ҳарбий-сиёсий бирлашмалар тузган. Бу этноним биринчи марта “Авесто” да қайд этилган. (“Авесто”, 30-бет).

Шундай қилиб, улар Хоразмдаги йирик ҳарбий-сиёсий бирлашмадан чўчиб, Қозоғистоннинг Муғожир тоғлари оша тўғридан-тўғри Суғдга кириб келади. Суғд, Суғуд, Қашқадарё ва Зарафшон дарёлари ҳавзаларидаги тарихий вилоят – ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудлари жануб-шарқдан Бақтрия ва шимоли-ғарбдан Хоразм билан чегарадош.

Мил. ав. IX-VIII асрларда Суғдиёнада Узунқир, Ерқўрғон, Афросиёб, Сангиртепа, Даратепа каби ўтроқ аҳоли қишлоқлари пайдо бўлади.

Сўнгра Туркменистоннинг Байрамали шаҳри ва Мурғоб дарёси яқинида жойлашган Марв, ундан кейин Шимолий Афғонистонда, ҳозирги Мозори Шариф шаҳрининг ғарбидаги Балх, ундан ҳам сўнг Ашхобод шаҳридан 18 км. шимоли-ғарбдаги қадимги Нисо, сўнгра Афғонистоннинг шимоли-ғарби, Ҳерируд дарёси соҳилидаги Хирот ва яна Ҳилманд дарёси бўйидаги Кобул сарҳадларига чиқилган.

Кейин Ҳайтумант, Ҳилманд дарёси бўйида (қадимги муаллифлар Дарангина деганлар) ва ҳозирги Сейистон, Харахвати, (Арахосия) – Афғонистоннинг жануби-шаркида, Қандаҳор ва Газнани қўшиб ҳисоблаганда, шунингдек, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг бир қатор вилоятлари назарда тутилган⁷⁸.

Мил. ав. IX асрда орийлар шарққа томон силжийдилар ва маркази Варинаси ҳозирги Банорас бўлган Коши вилоятини ташкил этади. Яна бири Гангдан шимолроқда ва Гандак дарёсидан шарқда жойлашган Видеха подшолигини тузади. Афтидан, бу вилоятлар Варина, Ҳафтруд, Рангха дарёси оралиғидаги тарихий “мамлакатлар” бўлиши керак⁷⁹.

Ҳафтруд Еттисувдир. Панжоб деганда Сатлаж, Желам, Чинаб, Рави ва Биас дарёларининг қўшилувини тушинилади. Ҳафтруд эса Ҳинд дарёсининг яна икки ирмоғи қўшилувидан ҳосил бўлади. Панжоб орийлар муқим яшаган асосий ҳудудларидан биридир.

Орий қаерни макон тутса, ўша ерни «Дратьяна» деб аташган. Ушбу ҳудудларни қўлга киритиш учун қонли жанглар бўлиб ўтган. Орийлар ёввойилар бўлмай, улар тамаддун эшиги остонасида турган. Уларнинг ҳарбий техникаси Яқин Шарқ халқлариникидан анча устун эди⁸⁰.

“Маҳабҳорат”да ёзилишича, қонли тўқнашув мил. ав. 3102 йилда содир бўлган. Барча тарихий маълумотлар буни кескин рад этади. Бундан бошқа манбаларда ушбу уруш анъанавий санага кўра мил. ав. XV асрда бўлгани айтилади. Тўғриси, бу ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Уруш мил. ав. IX асрда бўлиб ўтган. Бу сана археологик маълумотларга ҳам мос тушади⁸¹.

Шундай қилиб, мил. ав. IX–VIII асрларда қадимги Ҳиндистонда қабилавий давлатлар асосида дастлабки бирмунча йирик давлатлар ташкил топган.

Шунингдек, “Вандидод”да алоҳида ҳудудлар, хусусан, Парфия, Жануби-Шарқий Каспийбўйи, Шарқий Эрондаги маконлар тасвир қилинади. Буларга Вркана, Рай, Чаҳра ва ҳк. киради. Афтидан, улар кейинги анъаналар бўйича “Авесто”га киритилган.

История Востока, I, Восток в древности, М., 2002, стр. 278.

Бэним А., Чудо, которым была Индия, М., 1977, стр. 48.

Уша ерда, 51-бет.

Уша ерда, 48-бет.

“АВЕСТО”ДА МИФИК ҚАТЛАМ

Қаюмарс

“Авесто” мифологик туркумларининг бошланма образи – Га-вомард х, Ахрамандир (Гайа Мартен, Қаюмарс, Гопатшоҳ, Гилшоҳ). У ҳақда илк маълумот “Авесто”да берилган. А.Р.Беруний Қаюмарс ҳақидаги мифнинг вариантыни келтиради.

Биринчи миф: “Эронликлар оламнинг бошланиши, Ахраман, яъни иблиснинг худо оламини фикр қилиб, унга ажабланганидан туғилиши ва Қаюмарс ҳақида кўпгина ажойиб гаплар айтганлар. Улар шундай дейди: тангри Ахраманнинг иши хусусида ҳайрон бўлиб, пешонаси терлади, у терни сидириб ташлаган эди, ундан Қаюмарс пайдо бўлди. Тангри уни Ахраманга қарши юборди, у Ахраманни енгиб, миниб олди ва унинг устида оламини айланттиришга тушди. Ниҳоят, Ахраман Қаюмарсдан энг ёмон кўрадиган ва энг қўрқинчли нарсасини сўради, Қаюмарс унга жаҳаннам дарвозасига етганида қаттиқ қўрқишини айтди. Ахраман жаҳаннам дарвозасига етгач, ҳийла қилиб, ўйноқлай бошлади, охир Қаюмарс унинг устидан йиқилиб тушди. Ахраман унинг устига чиқиб олди ва Қаюмарсдан: “Қайси томонингдан ейишни бошлай?” – деб сўради. Қаюмарс ўзининг айтганига Ахраманнинг муҳолиф бўлишини билиб: “Оёқ томондан ейишни бошлагин! Олам ҳуснини бир муддат кўриб турай”, – деди. Ахраман уни бош томонидан ейишни бошлаб, моягига ва эрлик уруғи идиши турган жойга етганда, ундан икки томчи эрлик суви ерга томди-да, ердан икки туп равоч кўкариб чиқди ва равочлар ўртасидан Мишо ва Мишона туғилди. Бу иккиси (эронликлар наздида) Одам ва Ҳаво ўрнида бўлиб, уларни Малхий ва Малҳиёна ҳам дейдилар. Хоразм оташпарастлари уларни Мард ва Мардона деб атайдди.

Иккинчи миф: “Қаюмарс жаннатда уч минг йил турган, бу Ҳамал, Савр, Жавзо минг йилликларидир. Сўнгра ерга тушиб, Ахраман туфайли ёмонликлар юз бергунча, уч минг йил омон ва тинч турган. Бу саратон, Асад ва Сунбула минг йилликларидир. Қаюмарснинг Гиршоҳ деб аталишига сабаб шулки, “гир” паҳлавийча “тоғ” демақдир. Қаюмарс тоғларда истиқомат қилган ва кўзи тушган ҳайвонлар ҳайрон қолиб, ўзидан кетадиган даражада ҳуснли бўлган. Ахраманнинг Ҳазура исмли ўғли бор экан, у Қаюмарсга ёмон қасд қилганида Қаюмарс уни ўлдирган. Бу вақтда Ахраман

худого Қаюмарсдан шикоят қилган ва худо ўзи билан Аҳраман ўртасидаги аҳдларни сақлаш мақсадида Қаюмарсдан қасос олиб бермоқчи бўлган. Худо Қаюмарсга аввало бу дунё ҳамда қиёмат оқибатларини кўрсатган, ниҳоят, у ўлимни орзу қилган, сўнг худо уни ўлдирган. Бу вақтда унинг пуштидан Истахрдаги Домдод тоғига икки томчи томган ва ва улардан иккита равоч дарахти кўкариб чиққан. Тўққизинчи оининг аввалида икковида аъзолар кўринганда (оининг) охирида тугал бўлиб, икковига айланган, улар Мишо ва Мишонадирлар. Улар еб-ичишмаган ва ҳеч нарсадан азият тортмай, фаровонликда эллик йил яшаган. Ниҳоят, уларга Аҳриман кекса киши сифатида кўриниб, дарахтлардан мевалар ейишни таклиф этган ва ўзи ейишни бошлаб берган ва ёшлиги унга (Аҳраманга) қайтиб келган, шунда улар ҳам ейишган ва ўша заҳоти иккови бало ва ёмон ҳолларга гирифтор бўлганлар. Уларда иштаҳа пайдо бўлиб, охири бир-бири билан қўшилганлар ва улардан бола туғилган, кўрқиб болани еб қўйишган. Сўнг-ра худо уларнинг дилларига меҳрибонлик солган. Шундан кейин улардан олти марта бола туғилган, уларнинг исмлари “Авесто” китобида кўрсатилган. Еттинчисида Сиёмака ва Фаравак туғилиб, бир-бири билан қўшилишган ва улардан Ушанж туғилган”⁸².

Биз, даставвал, мазкур мифларни тарихий-генетик аспектда қараб чиқамиз. Одатда, бу ҳам мифларни олам ва одам яратилиши тўғрисидаги мифлар типига киритишади. Қадимги мифологик сюжетлар: олам ва одамнинг қандай пайдо бўлгани ҳақидаги саволлар тарих тараққиётининг олдинги даврларида пайдо бўлган. Аслида шундайми? Машҳур диншунос олим бунга эътироз билдираркан, шундай дейди: “Маданий жихатдан орқада қолган халқларда қарайб космогоник мифлар йўқ. Афтидан, бу хил саволларга жавоб бериш учун инсоният тафаккури маълум тараққиёт даражасига етишиши, унга мос равишда меҳнат унумдорлиги униси тақозо этилади. Ибтидоий одамлар бу ҳақда ўйламаган: унинг диққатини айрим ҳодисаларгина тортган; бус-бутун олам, ер, осмон унга доимий мавжуд объектлар тарзида қабул қилинган, уларнинг келиб чиқиши ҳеч қизиқтирмаган”⁸³.

Бундан англашиладики, қаралаётган мифда мутлақ ибтидоий қатлам мавжуд эмас. У орий халқлари тафаккурининг маълум шаклланиш даврида ижод қилинган. М.Бойс талқинида,

Беруний, Танланган асарлар. 1-том, Т., 1968, 128-бет.

Токарёв С.А. Ранние формы религии, М.1990. стр. 540.

орийлар мил. ав. IV-III минг йилларда ибтидоий дунёқарашга, асосан, табиат культларига асосланган диний тасаввурларга, ўз мифологиясига эга бўлишган.

Қаюмарс образи семантикасини тўлақонли очиб бериш учун нафақат унинг “Авесто” варианты талқинларида, балки олдинги тадрижийлик силсиласи моҳияти ҳам назарга олинмоғи лозим. Зардуштийлик адабиёти намуналарида дунёнинг яратилиши, космогоник, табиат ва диний афсоналар тўплами “Бундахшин”, зардуштийлик диний комуси “Динкард”, “Панжомои Зардушт”, сосонийлар даврида яратилган зардуштийлик афсонаси ва мифлар тўплами “Мекони хирад”да белигача ҳўкиз, юқори қисми одам, яъни ҳўкиз-одам ҳақида сўз юритилади⁸⁴.

Дунёнинг барча халқларида зооантроморфик аждодлар тўғрисидаги тасаввурлар жуда кенг тарқалган; улар ёрқин тотемистик бўёқларда тасвирланган. Мазкур мифларнинг илдизлари, аниқ ва сўзсиз инсоннинг узлуксиз ва тўғридан-тўғри ҳайвонот дунёсига яқинлигини ҳис қилиш билан боғлиқ овчилик турмуш шароитларига бориб тақалади. Г.И.Семёнов овчиларнинг ниқобли амалиётини инсоннинг ҳайвонлар қиёфасига киришини тотемистик эътиқодларнинг юзага келиши билан боғлайди. Шу билан бирга бу эътиқод турларини тотемизмнинг иккиламчи ва кечки элементлари сирасига киритади⁸⁵.

Мифологик онгнинг асоси синкретизм бўлган. У пайтларда ҳайвонот ҳаёти ва инсоният турмуши ўртасидаги “чегара” доирасида индивидларнинг бир-бирига ва атроф-оламга бўлган муносабатлар ётган⁸⁶. “Қаерда, қандайдир муносабат шакли мавжуд экан, – таъкидлайди К.Маркс билан Ф.Энгельс, – у “мен” учун” мавжуд; бу ҳайвонларга “тааллуқли эмас” ва умуман уларга “тегишли эмас”; ҳайвонлар учун қилинган муносабат, муносабат тарзида қаралмайди. Онг, такомили давомида, энг аввало жамоатчилик маҳсули ва токи одамлар бор экан, шундай бўлиб қолади”⁸⁷.

Айниқса, ибтидоий даврда аждодларимизнинг мифологик тасаввури табиатни антропоморфик, “инсонқиёфали” шаклларда қабул қилган.

⁸⁴ Сулаймонова Ф., Шарқ ва Ғарб, Т., 1997, 11-12-бетлар.

⁸⁵ Семёнов Г.И., Возникновение человеческого общества, Красноярск, стр. 478-479.

⁸⁶ Андреев И.А., Происхождение человека и общества, М., 1982, стр. 95.

⁸⁷ Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения, издание второе, М., 1956, стр. 24.

Г.Ф.Дебец овчилик хўжалигидан деҳқончиликка ўтиш инсон чаноқ суяклари тузилишида ўзига хос ўзгаришлар ясаганини айтади. Бу, биринчи навбатда, инсон тафаккурига тааллуқлидир. Г.Ф.Дебец буни субтропик ҳудудларда мил. ав. VI минг йилликда, совуқ иқлимли ўрмон зоналарида – мил. ав. I минг йилликда содир бўлган деб ҳисоблайди⁸⁸.

Олимларнинг эътироф этишларича ҳам, эраמידан олдинги IV – III минг йилликларда ҳозирги Осиё минтақасида бошқа халқларга нисбатан бирмунча ривожланган халқ-орийлар шаклланиган⁸⁹. Буни машхур этнограф олим Э.Б.Тэйлор ҳам ўз вақтида қайд қилиб ўтган эди: “Орий тили ва адабиёти кўз олдидан мифология ўз ривожини эндигина тетапоя қадамларини ташлаётган даврнинг тизимли ва ёрқин манзарасини намоён қилади”⁹⁰.

Деҳқончилик ва чорвачиликка ўтиш инсоният маданияти тарихида ғоят муҳим давр эди; бу ўтиш яна-да мураккаб диний тасаввурларнинг пайдо бўлишига, янги диний байрам ва маросимларнинг юзага келишига, эскиларининг мураккаблашувига шарт-шароит яратиб берди. Тотемизм мазмуни ўзгарди: тотемистик “қардошлар” ва “аждодлар” диний культ объектига айланди. Худди шу даврда уруғчилик қурилиш ва анимизм ривожини билан жамоага кўмак берувчи мархум аждодлар руҳига сиғинишни пайдо қилди. Тотемизмга хос бўлган ҳайвонлар қиёфасидаги руҳларга сиғинишни антропоморфизм аста-секин четга суриб чиқарди; бу эса руҳлар ва одам қиёфасига эгадир, деган тасаввур эди. Лекин бу билан дин ҳам, жамият ҳам тотемизм асосларидан соқит бўла олганича йўқ. Тотемизм халқ хотирасида узок – ҳатто ўрта аср шароитларида ҳам сақланиб қолди.

Ишлаб чиқариш фаолияти доирасининг кенгаши ҳамда янги уруғ ва қабилаларнинг шаклланиши билан тотем-балиқ, тотем-хўкиз, тотем-ўсимликлар ҳақидаги тасаввурлар ҳосил бўла бошди. Махсус тотемистик байрамлар пайдо бўлади. Қаюмарс гоҳ хўкиз, гоҳ хўкиз-одам, гоҳ биринчи одам, гоҳ чўпон, гоҳ подшоҳ, гоҳ илк ўлувчи ва тирилувчи илоҳ сифатида тасвирланади. Қаюмарс образига хос бундай синкретизм ҳолатини ўша даврда

⁸⁸ Дебец Г.Ф., О некоторых направлениях изменений в строении человека современного вида (СА, 1961, №2).

⁸⁹ Юсупов Х., Жамшид – афсонавий қахрамон// “Мозийдан садо” журнали, 1995, №2005.

⁹⁰ Тэйлор Э.Б., Первобытная культура, М., 1990, стр. 128.

одамларнинг замон сферасидаги маълум давр ўзгаришларига бўлган муносабати сифатида қаралиши керак. Табиий феномен (бу ҳолатда —ҳайвонларнинг специфик жиҳатлари) ёрдамида оммавий доирадаги ижтимоий тизим ифодалананади⁹¹.

Мавжуд синкретизм мисолида ҳам Қаюмарс тўғрисидаги миф хронологиясининг айрим шарпаларини аниқлаш мумкин. Бу образлар ибтидоси қабила худолари пайдо бўлгунга қадар амалда бўлган⁹². Ҳўкиз образи кўпчилик илк деҳқончилик қабилалари учун типик ҳолдир. Ҳўкиз образида патриархатнинг бошланиши сифатида табиат култи асоси символлаштирилган⁹³.

Жанубий Туркманистоннинг Олтинтепа маконидан олтин бошли ҳўкиз ҳайкалчаси топилган. Олтинтепа ибодатхона комплекси Месопотамия мифологиясидаги олов рангли осмон ҳўкизи тасвиридаги ой худосига бағишланган^{94,95}. Карасук даврида, мил. ав. 1700-йилларда Ўрта Енисейда ҳўкиз қуёш рамзи бўлган⁹⁶. Қуёш рамзи ота уруғининг бошланишини билдиради⁹⁷. Л.Я. Штернбергининг айтишича, бирор нарсага ишонч дастлабки анимизмдан ўсиб чиққан. Унинг айтишича, “тотемизм уруғчилик худоларини яратган эмас, уруғчилик худолари тотемизмни яратган”⁹⁸.

Л.Н.Штернберг худолар тўғрисидаги тасаввурларнинг шаклланиш жараёнини антропоморфик руҳларга ишончдан политеизм, монотеизм ва пантеизмгача бўлган эволюция сифатида қаради.

Мифологиялашда, биринчи ўринда, реал дунё объектлари назарда тутилган. Бу анимистик тасаввурларнинг қадимги манбаларидан биридир⁹⁹.

Қаюмарс тўғрисидаги миф орийлар билан боғлиқ экан, демак, у қадимги Ўрта Осиё семантик майдонига тегишлидир. Анов маданияти охирларида (мил. ав. III минг йилликнинг ўрталари) аёл статуэткалар ичида эркак тасвири шакллар кўпайиб боради. Уларнинг кенг тарқалиши пластик анъаналарга хотима

⁹¹ Токарёв С.А. Ранние формы религии, М.1990. стр. 540.

⁹² Кўрсатилган асар, 340-бет.

⁹³ Массон В.М., Поселение Джейтун, Л., 1971ю

⁹⁴ История Древнего Востока, М., 1988, стр. 285.

⁹⁵ Шишкин И.Б., У Великой Намазги, М., 1981, стр. 179.

⁹⁶ Сулаймонова Ф., Шарк ва Ғарб, Т., 1997, 12-бет.

⁹⁷ Першиц А.И., Монгайт А.А., Алексеев В.П., История первобытного общества, М., 1982, стр. 148.

⁹⁸ Религиоведение, М., 2007, стр. 365.

⁹⁹ Токарёв С.А., Ранние формы религии, М.1990. стр. 390.

ясайди. Илоҳа образи культ доирасида етакчи аҳамият касб этмай қўяди. Ўз-ўзидан маълумки, ушбу ўзгаришлар ижтимоий ҳаётдаги янги воқеликларга асос бўлади. Афтидан, ибтидоий жамият қурилиши парокандалик ҳолатида турган ёки умуман бузилиш арафасида бўлган¹⁰⁰.

Образларнинг шаклланиши, мифологиянинг ривожини тасвирини шаклланиши дифференциялашувига олиб келди, натижада улар прототипдан тобора узоқлаша боради. Муҳрларнинг пайдо бўлиши маҳаллий антропоморфик пластиканинг қарийб тугаш даврига тўғри келади¹⁰¹. Буни маданият жиҳатидан ўзаро яқин Сополлитепа ва Жарқўтон намуналари мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Символ – рамз динининг рационал оламдан диний амалиёт оламига ўтишда ўзига хос кўприк вазифасини ўтайдиган муҳим бир элементидир. Қаралаётган даврда эски рамзлар янгисига алмаштирилган. Ўз навбатида янги персонажлар пайдо бўлади. Сополлитепа персонажлари ичида ҳўкиз ва эркак образи бор. Охиргиси олдинги табиат илоҳларига ўхшамайди, уни кўпроқ “қаҳрамонлар” билан қиёслаш мумкин¹⁰².

Юқорида таъкидланганидек, аждодлар боши гоҳ зооморфик, гоҳ зооантроморфик шаклларда тасаввур қилинган; кейинчалик сув бўйи одамлари тасаввурида инсон аждоди тотемистик аждодлардан ажралган¹⁰³. К.В. Тревернинг “Амударё хазинаси”даги (узук, унга одамбошли, қанотли ҳўкиз тасвири туширилган) борасида айтган фикрлари ўринлига ўхшайди: “У афсонавий чўпон Гопатшоҳни эслатади: танасининг ярмигача ҳўкиз, белдан юқориси одам. У ҳамма вақт сув соҳилида ўлтиради ва худоларга назр қилади”¹⁰⁴. Е.Е. Кузмина бу узукдаги тасвирни Амударё билан боғлайди¹⁰⁵.

Афсоналарда Гова одам бошли ҳўкиз (Говмард) образида тасвирланади. Хоразмда у “Жомард қассоб” (“Гомард қассоб”) номли эпик қаҳрамон образида тилга олинади.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Антонова Е.Ф., Мургабские печати в свете религиозно-мифологических представлений первобытных обитателей юга Средней Азии и их соседей – в книге “Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности”, М., 1983, стр. 27.

¹⁰¹ Сарияниди В.И., Новые открытия в Низовьях Мургаба. – АО-74, 1975, стр. 529.

¹⁰² Олдинги кўрсатилган асар, 27-бет.

¹⁰³ Токарёв С.А., Ранние формы религии, М.1990. стр. 263.

¹⁰⁴ Тревер К.В., Гопатшах-пастух-царь, Л., 1940, том II, стр. 75.

¹⁰⁵ Кузмина Е.Е., В стране Кавата и Афрасиаба, М., 1990, стр. 58.

¹⁰⁶ ЎзСЭ, III том, 376-377-бетлар.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, тотемик аждодлар тўғрисидаги мифлар географик ландшафтнинг муайян қисми билан боғланади¹⁰⁷. С.П. Толстов тўғри таъкидлаганидек, тотемизмда одамлар гуруҳининг уларга тегишли ҳудуд билан “ҳиссий боғлиқлиги” акс эттирилган¹⁰⁸.

Уруғларнинг тотемлари ёки шу тотемлар билан номланиши бежиз эмас. Ўша уруғ яшайдиган ҳудудда мазкур ҳайвон ёки ўсимлик тури мавжудлиги шартланади¹⁰⁹. Умуман олганда, мифлар келиб чиқиш жиҳатидан этиологик мазмундадир. Бу назария Ф. Жевансга тегишлидир. Тотемистик аждодлар тўғрисидаги мифларда реал одамлар эмас – уруғбошилар тасвирланади¹¹⁰. Уруғбошининг ҳўкиз тимсолида тасаввур қилинишида ҳақиқат борга ўхшайди. Негаки, ҳўкиз поданинг салобатли, энг кучли ва сараси ҳисобланади. У подани кўриқлайди, наслнинг кўпайишини таъминлайди. Орий халқлари қаралаётган даврларда, шимолий ҳудудларда чорвачилик билан фаол шуғулланган¹¹¹. Олимлар мазкур ҳудудлардаги кўрғонлардан топилган материаллар мисолида олинган остеологик спектр ўзгаришлари бўйича тегишли хулосаларни чиқарган. Чорвачиликда биринчи ўринда қорамол турган: уларнинг топилган суяклари 50-60 фоизни ташкил қилади¹¹².

Абулғозийнинг “Шажараи турк” асаридан Нух пайғамбар тўфондан сўнг ўғилларини дунёнинг турли тарафларига юборгани тўғрисидаги миф шрин олган. Мазкур миф бўйича ҳам туркий халқлар бобо аждодининг боши бўлган Ёфасни “қутби шимолий тарафга юборади”¹¹³. Маълумки, тўфон ҳақидаги сюжет асосига қурилган мазкур миф дунёнинг турли жойларига жуда кенг тарқалган бўлиб, христиан адиблари бу факт билан бутун олам сув тошқини ҳақидаги Библия айтимларининг тарихий ҳақиқат эканини исботлаб бўлган. Аслида эса, тўфон ҳақидаги миф дунёнинг барча жойларига тарқалган эмас. У Хитой, Япония, Шарқий ва Марказий Осиёда, шунингдек, Африка ва ҳатто Бобилга гео-

¹⁰⁷ Кўрсатилган асар, 340-бет 72.

¹⁰⁸ Толстов С.П., Проблемы родового общества, СЭ, 1931, III том.

¹⁰⁹ Токарёв С.А., Ранние формы религии, М.1990. стр. 389.

¹¹⁰ Кўрсатилган асар, 71-бет.

¹¹¹ Кан А.С., История скандинавских стран, М., 1980, стр. 9.

¹¹² Гаврилюк Н.А., История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э. Киев, стр. 140.

¹¹³ Абулғозий, Шажараи турк, Т., 1972, 14-15-бетлар.

график жиҳатдан яқин бўлган Мисрда ҳам қарийб маълум бўлмаган¹¹⁴. А.Р. Берунийда ҳам бу ҳақда қайд мавжуд: “Эронликлар ва оташпарастларнинг кўпчилиги тўфонни буткул инкор қилиб, подшоликларини уларнинг эътиқодларича, биринчи одам ҳисобланган Гилшоҳдан (Қаюмарс) туташиб келяпти, деб гумон қилганлар”¹¹⁵. Хуллас, қадимги яҳудий ва христиан адабиётидаги бу миф исломга ҳам ўтиб, у орқали Эрон ва Туронга ҳам тарқалган. Абулғозийдаги мотив, табиийки, исломдан кейинги давр маҳсулидир.

Абу Райҳон Берунийнинг Қаюмарс номи этимологияси хусусидаги мулоҳазаси ўринли туюлади: “Баъзилар уни “Гилшоҳ”, яъни “балчиқ подшоҳи” дейди. Чунки у вақтда (ерда) ҳеч ким бўлмаган”¹¹⁶. Балчиқли жойлар қаерда бўлиши мумкин? Таҳминимизча, бу ерлар ҳозирги Болтиқбўйи худудлари бўлган. Негаки, бу жойлар қадимги даврларда ботқоқлик, балчиқли ерлардан иборат бўлган ва у ерларда ҳеч ким яшамаган.

Болтиқбўйи табиатини унинг ўзига хос ландшафти ҳам кўрсатиб турибди: биргина Латвияда 777 та дарё, Литвада 3000 та кўл бор¹¹⁷. Яна бир ишончли манба: “Болтиқ” атамаси, аслида туркча “балчиқ” сўзидан олинган Москва шаҳрининг эски туманларидан бири ҳам Балчуг деб аталган”¹¹⁸.

Абу Райҳон Беруний келтирган иккинчи мифда эслатилган Эрондаги Дамовад тоғи – иккинчи локал макон тасвиридир. Маълумки, орий халқлари милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида Олд Осиё томон миграция қилганлар. Узоқ эволюцион йўлни босиб ўтган миф, бу ерда макон нуқтаи назаридан сезиларли трансформацияга учраган. “Бундахшин”, “Денкард” каби асарларда Гопатшоҳ ҳайвонот дунёси билан боғланади. Гопатшоҳ “ҳайвонлар эгаси”, деган маънони беради. Унинг ватани Эронда эмас, Туркистонда – Чинистонга олиб борувчи йўлга яқин жойда, дейилади. Опрўпалик олимлар бунга аниқлик киритиб, Гопатшоҳнинг ватани Хоразм, деган фаразни ишлари сурганлар¹¹⁹. Шарқ халқлари тарихининг билимдонлари

¹¹⁴ Токарёв С.А., Ранние формы религии, М.1990. стр. 544.

¹¹⁵ Беруний, Танланган асарлар, I том, Т., 1968, 60-бет.

¹¹⁶ Юкоридаги асар, 127-бет.

¹¹⁷ ЎзСЭ, VI том, 396-бет.

¹¹⁸ Толстов С.П., СЭ, 1947, III том.

¹¹⁹ Сулаймонова Ф., Шарқ ва Ғарб, Т., 1997, 12-бет.

Абу Райҳон Беруний, ал-Хоразмий, Умар Хайём, ал-Балхий, Фирдавсий, ал-Исфажоний ва ҳк. келтирган вариантлар, сўзсиз, анча кечки даврларга хос бўлиб, уларда архаик образнинг ҳам ботиний, ҳам зохирий кўринишида трансформациялашган, локал хусусиятлар сезилади.

Мазкур алломалар келтирган мифик талқинларда Қаюмарс образининг моҳияти ва қиёфаси ўзгариб боради. Уларда антроморфик қиёфадан чиқиб, тўлақонли инсон, дастлабки одам шаклига ўтади. “Низом ут-таворих”, “Жомеъ ут-таворихи Жалололий”, “Насихат ул-мулук” ва бошқа китобларда, шунингдек, Банакотий, А.Навоий ва бошқа муаррихлар асарларида Қаюмарсни реал шахс, биринчи подшоҳ сифатида қаралади. Айни пайтда замон эволюцияси ҳам даврий хронологиянинг айрим жиҳатларини ойдинлаштиради.

Ибтидоий одамлар ҳиссий образлар ёрдамида фикр қилганлар, уларда ўз умумлашмалари, мавҳум тушунчалари оз бўлган мифик замонларда миф ижодкорлари ер, денгиз ва тоғлар, сув ва олов, шунингдек, само жисмлари нафақат утилитар, балки бунёдкорлик тарзи сифатида аҳамият касб этган: масалан, ясалган қалқон – ўзининг ўраб турган олам модели сифатида қабул қилинган мифологик тафаккурдаги яратиш акти тирик борлиқнинг туғилиш акти тарзида қаралган.

Қаюмарснинг ўлими мотиви нимани билдиради? Ўлим ва қайта туғилиш диннинг марказий мавзуларидан биридир. Шундай муҳим мавзу маросимларда ўз аксини топмаслиги мумкин эмас.

К. Юнг назарияси бўйича, психикада ёки “Онгсиз жамоа”да шундай образлар учрайдики, биз уларни миф ва маросимларда учратамиз. Маросим амалиёти эришиб бўлмайдиган олам қонуниятларини таниш архетипик образлар орқали кўрсатиб беради. Бу образлар туғилиш ва ўлимни ифодалайди.

Метафизик нуқтаи назардан, маросим – одатий ҳаётнинг сакрал проекцияси. Маросим жараёнида идеал турмушнинг қутлук қонуниятлари бўйича амалиётни амалга оширади. Унинг мазмуни ва ҳиссиёти, шунингдек, ташқи сакрал мазмунга бўйсундирилган.

Мифологиянинг таниқли тадқиқотчиси Д. Кэмпбеллнинг айтишича, фан билан дин ўртасида қарама-қаршиликлар йўқ. Фақат ҳозирги замон фани ва диннинг шаклланиш даврида

ги фан билан зиддиятлар мавжуд. Ҳар қандай дин ҳақиқатни тўғридан-тўғри эмас, символлар ва метафоралар ёрдамида тушунтиради. Аммо муаммо шундаки, бу символлар ва метафоралар дастлабки куч ва долзарблигини йўқотган.

Қаюмарс азалдан ўлимга маҳкум этилган эди. У ўлмаса бўлмас эди, негаки, унинг жисмидан ҳайвонот, наботот ва инсониятни яратиш тақозоси мавжуд эди. Туғилиш марҳумнинг қайта тирилишидир. Қадимги одамлар янги туғилган гўдакни янги авлод эмас, балки аввал вафот этган кишининг ҳаётга қайтиши деб тушунган. Туғилиш марҳумнинг, одатда, бобонинг қайта туғилишидир¹²⁰.

Бу жараён турли халқларда турлича кечган. Скандинавия миифида (бу ҳам у ерга борган орийларники) улкан дев Имир ўлдирилиб, унинг танаси – ерни яратганлар, шумерлар мифологиясидаги Тиаматнинг ўлдирилиши билан унинг жисмидан осмон ва ер бунёдга келган ва ҳқ.

Архаик миф талабига биноан, Қаюмарс жасадининг ҳўкиз инемидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик, сигир ва ҳўкиз, улардан келиб 272 хил фойдали ҳайвонлар пайдо бўлади; одам қисмидан инсоннинг эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келади¹²¹.

Мифологик талқиндан бир неча марта қайта ишланишига қарамасдан, ундаги архаик қатлам моҳияти шундоқ кўриниб турибди. Бу қадим деҳқончилик цивилизацияси мифологик тилининг энг асосий концептуал сюжетлардан бири – ўладиган ва тириладиган табиат культлари билан боғлиқ бўлиб, унда ҳаёт ва ўлим бирлиги ҳақидаги ҳаётнинг абадийлигини тасдиқловчи тасвирларнинг бутун ботиний мазмуни ўз ифодасини топган.

Қадимги орий халқлари мифологиясида худолар катта кучга эга бўлиши билан бирга, улар ҳам инсонларга хос хусусиятлар билан туғиладиган ва ўладиган қилиб кўрсатилади. Бу мифларнинг мазмуни ибтидоий одамлар динининг деҳқончилик билан боғлиқ равишда келиб чиққанини кўрсатади. Йил фаслларининг сезилиши туриши (ўсимликларнинг қишда ухлаб, баҳорда уйғониши) ҳақидаги умумий тушунча мифда худоларнинг ўлиши ва тирилиши тўғрисидаги тушунча билан боғланиб кетади.

Шунингга, Қаюмарс образида қадимги синкретизм ва узоқ таърихнинг излари сезилиб турса-да, унинг сезиларли ўзгариш-

120. Фроин В.В., Мифология сказки, М., 1968, стр. 214.

121. Фроин В., Ўзбек адабиёти тарихи, Т., 1972, 45-бет.

ларга учрагани, архаик аспектдаги жуда хиралашиб қолгани, тимсолнинг анъанавий хислатларидан деярли мосуво бўлгани билиниб туради. Бу, мифнинг “Авесто” вариантлари, юқорида кўриб чиққанимиздек, моддий маданият сферасининг анча кечки ҳадлари билан чегаралангандир.

Қаюмарс билан боғлиқ мифик композицион ечим, асосан, дарахт, фалл ва эротик кўринишдаги архаик қатлам атрибутлари билан шартланади. Неолит давридаёқ космогоник ғоялар ва осмон илоҳлари тўғрисидаги тасаввурлар шаклланиш палласига киради¹²². Аммо на неолит, на энеолит даврида Ўрта Осиёда эркакларнинг эротик фигуралари топилмаган. Истисно сифатида айтиш мумкинки, Жанубий Туркменистондаги Қоратепа маконидан сўнгги энеолит даврига оид ўтирган ҳолатдаги эркак кишининг жинсий аъзоси тасвирланган лой ҳайкалчаси топилган. Бронза даврида Жанубий Туркменистон майда терракота ҳайкалчалари ичида эротик ҳолатдаги бир гуруҳ эркакларнинг жинсий аъзолари аниқ тасвирланган. Айтиш керакки, бу хилдаги шакллар ибтидоий жамоа даврида кенг тарқалган ва деярли барча дунёвий динларда ўз аксини топган қандайдир эркак культлар объекти сифатида қаралган. Диншунос олим С.А.Токарев тўғри таъкидлаганидек, “фактларни синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатадики, фалл маросимлари аксарият ҳолатларда хўжалик, тўғрироғи, деҳқончилик сферасини қамраб олган”¹²³.

Ҳақиқатан ҳам, Жанубий Туркменистондаги эркак ҳайкалчалари жинсин аъзоларининг икки ёни ва пастда – сон қисмида параллел равишда иккита дарахт шакли туширилган¹²⁴. Бу икки дарахт – эркак ва аёл ибтидосидир. Юқоридаги миф бўйича – Мишо ва Мишонадир.

Қаюмарс тўғрисидаги мифнинг хўкиз тимсолидаги варианты, семантик эквавалентликдан фарқли ўлароқ, архаик культларда кенг тарқалган. Унда хўкизни бошидан ейишга тушади. Хўкизнинг бошида шох бор. Шох мавжуд ҳолатда фалл симболи билан изоҳланади¹²⁵. Хўш, битта мотив нега турлича тушунилади? Асли-

¹²² Массон В.М., Сарияниди В.И., Среднеазиатская терракота эпохи бронзы, М., 1973, стр. 20.

¹²³ Токарев С.А., Ранние формы религии, М.1990. стр. 364.

¹²⁴ Массон В.М., Сарияниди В.И., Среднеазиатская терракота эпохи бронзы, М., 1973, стр. 20.

¹²⁵ Топоров В.Н., К происхождению некоторых поэтических символов. Палеолитическая эпоха – Ранние формы искусства, М., 1972, стр. 84.

да, бу – табиий. Негаки, замон сфераси макон моҳиятини хиралаштиради. Мавжуд ҳолат шу билан изоҳланадики, архаик символ кодлари кейинги даврлар учун изчил, тўлиқ эквивалент бўла олмайдилар¹²⁶. Шунинг учун ҳар бир янги атрибут, қайсидир даражада мавжуд ахборот ҳажмини тўлдиради, диққатни янада унинг янги жиларига қаратади¹²⁷. Эркаклар тасвирланган терракота ҳайкалчалари, асосан, илк бронза даврига хосдир. Уларнинг кўплаб коллекциялари ривожланган бронза давридан бизгача етиб келган¹²⁸. Бу образлилик шунчалик яшовчан бўлганки, у ҳатто скиф даври антропоморфик тош ёдгорликлари кўринишида ҳам давом эттирилган. Қораденгизбўйи, Шарқий Европа ва Сибирдан топилган шу типдаги 20 ёдгорликдан 7 тасида фалл тасвири учрайди. В.И. Гошкевичнинг фикрича, улардаги фалл тасвирларида ҳеч қандай антропоморфизм элементлари кўринмайди. Бошқача айтганда, Скифияда нафақат инсон қиёфали образли тош устунлар, балки фалл тасвирлари ҳам бир хил тасаввур уйғотган. Бу скиф ёдгорликлари семантикасига айнан мос тушади. Бир томондан, фалломорфизм бемалол илк аждод-илоҳ тасвирига монанддир, бошқа томондан – айнан фалл турлича архаик маданиятларда космик устун эквивалентликлардан бири, умуман олганда, универсал олам қурилишининг симболи сифатида тасаввур қилинган¹²⁹.

Уч қисмли космос ҳақидаги тасаввурлар ҳар қандай мифология концепцияда турлича бўлган образ-рамзлар тили орқали ифодаланади. Шулар ичида бир қатор оммабоп саналгани дарахтдир; унинг шохлари – кўк, танаси – ўрта, томирлари – ер ости олами билан боғланиб, буларнинг ҳаммаси космологик концепция – “олам дарахти концепцияси” атамаси билан ифодаланади¹³⁰.

Қаралаётган мифда Қаюмарс пуштидан икки томчи эрлик суви ерга томиб, ердан икки туп равоч дарахти униб чиққани ва улардан бир жуфт инсон болалари пайдо бўлгани тўғрисидаги мотив мавжуд.

¹²⁶ Мелетинский Е.М., Поэтика мира, М, 1972, стр. 234.

¹²⁷ Фрейденберг О.М., Поэтика сюжета и жанра, М., 1936, стр. 48.

¹²⁸ Массон В.М., Сариниди В.И., Среднеазиатская терракота эпохи бронзы, М., 1973, стр. 43.

¹²⁹ Раевский Д.С., Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов Евразийских степей. В сборнике “Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности”. М., 1983, стр. 43.

¹³⁰ Грантовский Э.А., Индо-иранские касты у скифов, М., 1960, стр. 1.

Маълумки, дарахт образи қадимги туркий халқлар мифологиясида муҳим ўрин тутади. Туркий халқлар оғзаки ижодининг юксак намуналаридан ҳисобланган “Тоҳир ва Зухра” достонида Зухра ва Тоҳирнинг қабридан ўсимлик (дарахт) ўсиб чиқади, Одамнинг дарахт ёки ўсимликдан пайдо бўлгани ҳақидаги антропонимик миф ҳамда “ўлиб-тирилувчи маъбудлар” тўғрисидаги мифологик қарашлар таъсирида шаклланган бу эпик мотив ҳам асар сюжетининг қадимий элементлари сирасига киради¹³¹.

Мажусий мифологиянинг ўзига хос мажмуаси бўлган исланд “Эдда”сида дунёнинг яратилиши ва ҳалокати ҳақидаги миф акс эттирилган. Унда денгиз ёқасидаги икки жонсиз дарахтдан одамларни (эр ва хотин) бунёд этганлар¹³². Пайқаган бўлсангиз, мифларда эр ва хотинлик ибтидоси шартлилиги мужассамдир. Икки бир хил жинснинг пайдо бўлиши насл бардавомлигини бермас эди.

Қаюмарс ҳақидаги миф оғзаки ижод намунаси бўлгани сабабли унда барча шартли тафсилотлар умумийлик фонида берилган. Аммо санъат намуналарида бу архаик қатлам белгилари аниқ шаклда берилган. Масалан, қадимги ҳинд муҳрларида аёл илоҳа дарахт япроқлари тимсолида тасвирланган¹³³. Жанубий Туркманистондаги эркак ҳайкалчалари жинсий аъзоларининг пастида – иккала сон бўйлаб икки хил япроқли дарахт тасвири туширилган¹³⁴. Бу тасвирларда, нимагадир, дарахт шохи билан “паст”га (ерга) – уруғ униш жойига йўналтирилган. Бу аграр култь доирасидаги таснифлаш тизимининг изларидир.

Ўзбекистондаги Сополлитепа ва Жарқўтон маконларидан топилган муҳрларда ҳаммадан ҳам кўпроқ саккиз, олти, тўрт шоҳли дарахт тасвири учрайди. Худди шу тасвир туширилган муҳрнинг орқа тарафида эчки, илон, чаён, қуш ёки геометрик шакллар мавжуд. Айтиш керакки, муҳрларнинг иккала томонидаги тасвирлар битта композицион ечимга эга; улар бир-бири-

¹³¹ Жўраев М., Эпик тафаккур маҳсули // “Ўзбекистон ва адабиёти” газетаси, 2010 йил 26 март.

¹³² Қаюмов О., Чет эл адабиёти тарихи, Т., 1973, 21-бет.

¹³³ Антонова Е.Ф., Мургабские печати в свете религиозно-мифологических представлений первобытных обитателей юга Средней Азии и их соседей – в книге “Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности”, М., 1983, стр. 22.

¹³⁴ Массон В.М., Сарияниди В.И., Среднеазиатская терракота эпохи бронзы, М., 1973, стр. 123.

га боғлиқдир: марказ (дарахт-эчки), юқори-қуйи (қуш-чаён)¹³⁵. Неолит даврида Ўрта Осиёда амалда бўлган ритуаллар ўзида табиат ва космогенез ғояларини акс эттиради. Ҳосил берадиган дарахт – олам маркази ва борлиқ мукамаллиги образи билан болингандир (мифдаги Қаюмарснинг ўлими олдидан “олам хуссини бир муддат кўриб турай” деб орзу қилган эпизод ёдингиздами?). Бу том маънодаги космик, бутун борлиқни қамраб олувчи кучдир.

Буларнинг ҳаммаси Қаюмарс образининг узоқ эволюцияси давомида йўқотилган жиҳатларини тўлдиришга, уни янада тўлиқроқ тасаввур қилишига ёрдам беради.

Қаюмарс билан боғлиқ мифда эчки, илон, қуш ва чаён образларининг тасвир этилмагани, унинг антропоморфик илоҳлар билан алоқада бўлиши ҳолатига зид келмайди. Муҳими, у ёки бу ҳолат ҳам бир комплекс доирасида қаралади. Ибтидоий асарларда архаик санъат ҳамма вақт космогоник мазмундадир. Яратилган барча нарсалар илк космогоник актнинг такрорланишидир. М.Элиаденинг фикрича, оламнинг яратилиши инсониятнинг барча ижодий саъй-ҳаракатлари архитипидир.

Шундай қилиб, ҳўкиз образи ва унинг кейинги тадрижийлик шакллари қадимги деҳқонлар тасавурида нафақат ҳосил унумдорлигини таъминловчи, балки кенг маънодаги насл бардавонлиги рамзи ҳисобланади. Ҳўкиз култи қадимги даврларда Олд Осиё, Кавказ ва Ўрта Осиёда қизғин амалда бўлган. Ўрта Осиё антропоморфик терракоталари, умуман олганда, архаик қатлам семантикасини очишда бирмунча яхши ўрганилган, бой илмий материалларга эга бўлган Месопотамия, Олд Осиё ва Кавказ элчиқлари тарихига мурожаат қилиш жоиздир; негаки, мазкур ҳудудлардаги қадимги аҳолининг дунёқараши, тасаввурларнинг умумийлиги, алоҳида образлар талқинининг услубий ўзига хослиги ва мавзулардаги ўхшашликлар факти шуни тақозо этади.

Шуропакка (ҳозирги Фара) матнларнинг бири туғилиш маросими билан боғлиқдир. Унда ҳўкизнинг аёлга чопгани хусусида гап кетади ва ундан (ҳўкиздан) ҳақиқий инсон уруғини қабул этилиши мумкинлиги айтилади. Қизиқ, нима учун ҳўкиз аёлга кираб чопади ва нега ҳақиқий “инсон уруғи”ни ҳосил қилади? Бу чорвани урчитиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, мавсум яхшилигини учун эркак киши бундай пайтда ҳўкизга айланиши керак.

Бошқа халқларнинг жуфтлашиш маросимларидан маълумки, муқаддас жуфтлик пайтида эркак киши ҳўкиз шохли ниқоб кийиб олади. Шундай қилиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам ҳўкиз, ҳам эркак функциясини бажаради¹³⁶.

Мисрда ҳам, қадимги Ҳиндистонда ҳам ва бошқа чорвачилик ҳамда деҳқончилик билан шуғулланувчи энг примитив халқларда ҳам муқаддас жуфтлашиш ер ва чорва унумдорлигини меъёрлаштирувчи йиллик цикл маросимларининг энг муҳими ҳисобланган¹³⁷.

Қаюмарс ўлимининг семантикасини яқунлаймиз. Мифлардаги ўлим мотивлари, умуман, архаик тасаввурлар учун характерлидир. Бу масалада О.М.Фрейденбург унумли ишлаган. Унинг айтишича, деҳқончилик даври ишлаб чиқариш акти “ўлим билан ифодаланган”, чунки аёл ер билан боғланган; у емак актига тенглаштирилади ва емоқ табиат култи илоҳининг ўлими – туғилиши кўринишида бўлади”¹³⁸.

Абу Райҳон Беруний келтирган иккинчи миф талқинини ўқиймиз: “Улар еб-ичишмаган (Мишо ва Мишоналар) ва ҳеч нарсадан азият тортмай, фаровонликда эллик йил яшаганлар. Ниҳоят, уларга Аҳраман кекса киши суратида кўриниб, дарахтлардан мевалар ейишни бошлаб берган ва ёшлиги унга (Аҳраманга) қайтиб келган, шунда улар ҳам ейишган ва ўша заҳоти иккови бало ва ёмон ҳолларга гирифтор бўлганлар. Уларда иштаҳа пайдо бўлиб, охири бир-бири билан қўшилганлар ва улардан бола туғилган, кўрқиб болани еб қўйишган. Сўнгра худо уларнинг дилларига меҳрибонлик солган...”

Ушбу мотив, аслан, Библия ҳикояси бўлиб, у Қуръон орқали озгина ўзгаришлар билан бизгача етиб келган. “Борлиқ китоби”да ёзилишича, худо бизнинг илк аجدодларимиз учун бахтли боғда уй-жой қуриб берган. У ерда “кўринишидан гўзал ва ейиш учун тотли” турли-туман дарахтлар ўсади; бу ерда одамлар билан ҳайвонот дунёси ҳам ёнма-ён яшайди; бу ерда эркак ва аёл уятли ишлар қилмайди ёки умуман аҳмоқлик нима эканини билмайди: бир сўз билан айтганда, бу гуноҳсизлик даври эди. Афсуски, бу бахтиёр дамлар узоққа чўзилмайди ва ёруғ кунлар булут билан алмашади. Кунлардан бир куни илон Момо ҳавони

¹³⁶ Емельянов В.В., Ритуал в Древней Месопотамии. С.-П., 2003, стр. 53-54.

¹³⁷ Кўрсатилган асар, 99-бет.

¹³⁸ Фрейденберг О.М., Поэтика сюжета и жанра, М., 1936, стр. 80.

алдаб, битта тақиқланган дарахт мевасидан олиб ўзи ва эрига беради. Мана шундан бошлаб мангу уят, кулфат ва ўлим уларнинг ҳамроҳи бўлади¹³⁹.

Эзгу кучлар хаос билан бўлган жангда ўз ўлимини топади, буни академик В.И. Вернадский маконнинг замондан бўлиниши сифатида қарайди.

Ўлим – йўқотиш, биосфера организмларининг барчаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир¹⁴⁰.

Архаик дунёқараш нуқтаи назаридан социум аъзосининг ўлими тартиб қоидаларининг /космик, ижтимоий ва ҳқ./ бузилишидир. Бунда вафот этганни ижтимоий даражаси қанча юқори бўлса, йўқотилиш шунча кучли бўлади¹⁴¹.

Одатда скифларнинг Ҳеродот талқинидаги генеалогик мифида уруғбоши Тазғитой назарда тугилади. Қатъий қилиб айтганда, скиф мифологиясининг биринчи шоҳи Тарғитой эмас, унинг ўғли Колаксайдир¹⁴². Бу ерда скиф шоҳларининг бобоси ва руҳий патрони бўлган Тарғитой биринчи шоҳ даражасига эришган ўз ўғли шухратига соя солмоқда. Бундай янглиш қарашлар мифологияда бемалол мумкиндир.

Қаюмарс образида скиф давлатчилигининг ибтидоси кўзга ташланади.

Нима бўлганда ҳам, бундай мифларда мил. ав. VII асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган скиф-сак қабилалари иттифоқининг подшоси назарда тутилган.

¹³⁹ Фрэзер Д.Д., Фольклов в Ветхом Завете, М., 1975, стр. 29-31.

¹⁴⁰ Гумилёв Л.Н., Этногенез и биосфера Земли, М., 1993, стр. 253.

¹⁴¹ Раевский Д.С., Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов Евразийских степей. В книге "Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности". М., 1983, стр. 56.

¹⁴² Раевский Д.С., Очерки идеологии скифо-сакских племен, М., 1977, стр. 72.

Афросиёб

“Авесто” саҳифаларида, шунингдек, А.Р.Беруний, Ал-Хоразмий, М. Кошғарий, А. Фирдавсий, Юсуф Ҳос Ҳожиб, У.Ҳайём, А.Навоий каби кўҳна тарихимизнинг билимдонлари ўз асарларида Афросиёбни тарихий шахс сифатида кўрсатиб ўтган.

Биринчи Президентимиз мана бу гапида минг марта ҳақ: “... тарихимиз ҳақида гап кетганда, биз ҳамон рус олимларининг тадқиқотларига таянамиз, иқтибос кўчираамиз. “Бартольд ундай деган, Гумилёв бундай деган...” ва ҳк. Мен рус олимларининг меҳнатини камситмоқчи эмасман. Лекин қачонгача биз тарихимизни бировларнинг нуқтаи назари билан, қаричи билан баҳолаймиз?”¹

Шуни афсус билан таъкидлаш керакки, сўнгги йилларгача тарихимизда ҳукмрон бўлиб келган ёндошув ва анъаналар XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср давомида шаклланиш палласига кирди; ўлка тарихи мустамлакачилик сиёсатига бўйсундирилди; туркий халқлар азалийлигини шубҳа остига олиш, туркий халқларнинг шаклланиш жараёнини кейинги тарихий даврлар билан боғлаш одат тусига кирди”². Жумладан, В.В.Бартольд тадқиқотларида Эронда қадимда ва илк ўрта асрларда рўй берган муҳим ижтимоий ва сиёсий ўзгаришларни ўз даврдан кўра анча илгариги вақтларга нисбат беришга уриниш одати бор эди, деб бир неча бор таъкидлаб кўрсатган. А.Ю.Якубовский “Шарқ халқлари тарихидаги ижтимоий муаммоларнинг В.В.Бартольд асарларида ёритилиши” мақоласида В.В.Бартольд фикрларига асосланиб, Манучеҳрга нисбат берилган воқеалар энг қадимги даврда эмас, балки милодий VI аср бошларида юз берган, деб тахмин қилди. Бундай қарашлар нафақат Афросиёб даври, балки бутун Шарқ тарихини нотўғри талқин қилишга олиб келди.

Афросиёб даврини ойдинлаштиришдан олдин унинг шахсиятини аниқлаб олиш зарурати туғилади. Афросиёб – Алп Эр Тўнганинг тожикча номи эканини А. Р. Беруний ҳам³, Юсуф Ҳос Ҳожиб ҳам⁴ ёзиб қолдирган. Лекин тарихий манбалар Алп Эр Тўнганинг яна бир лақаби борлигини кўрсатади. Бу – Ўғизхон бўлиб, ушбу лақаб унга Афросиёбдан олдин берилган. Турк олими Усмон Турон бу борада ҳақ: “Турк ривоятларида Ўғизхон, Эрон ривоятларида Афросиёб бўлган”⁵.

Самарқанддаги Афросиёб атамаси топонимми ёки этнонимми? Агар топоним бўлса, у тожикча “афроз” – “баланд тепалик”,

яъни “Сиёб тепалиги” деган маънони англатади⁶. Иккинчи ҳолатда эса Алп Эр Тўнганинг “Алп” қисми гидроним – Сиёб билан кўшилиб, Алп Сиёб→Алпи Сиёб→Алпосиёб→Афросиёб шакллари олиган бўлиши мумкин.

“Авесто”да унинг яна бир лақаби – Фаранграсян деб номланади (Маъноси-дахшат солғучи ёхуд кўркув солғучи одам)⁷

Ўғузхон атамасига келсак, бу ном қадимги туркий халқларнинг тотеми билан, яъни дастлабки номлар мифологик кўринишдаги ҳайвонлар, биринчи навбатда, тотемлар билан боғлиқ бўлган⁸.

“Ўғуз” (“Хўкиз”) – туркий халқларнинг энг асосий уруғларидан бири бўлган, – дейди машҳур адиб Ч.Айтматов эскартишларидан бирида. – Қирғизлар ҳам “Қир-хўкиз”дир, яъни “тоғли хўкиз”⁹.

Муаммога оид барча адабиётларни танқидий қараб чиққан А.Н.Кононов ҳам “ўғуз” атамасини биз билан бир хил тушунади: “Ўғуз” этник жамловчи отининг ўзаги (ЎҒ)– “уруғ, қабила”дир.

Шундай қилиб, “ўғуз” сўзи дастлаб “қабила” маъносини, биринчи қабилаларни англатиб, кейинроқ жамловчилик маъносига эга бўлган этник номга айланган¹⁰.

Яна бир ҳолат борки, ўғуз қабиласи қадимда “уху” ёки “угу” деб аталган¹¹. “Ўғ” қадимги туркий тилда “ақл” маъносини беради: ўғит-насихат сўзи ана шундан ясалган¹².

Шу ўринда яна бир нарсани: Афросиёбни яна бир лақаби ГАГ (ГО) бўлганини ҳам билиб оламиз. У Ғарб адабиётларида ана шу ном билан аталган. Бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз. Ҳозир эса мазкур лақабнам яшаган замон сферасини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Наршахийда Афросиёб ўз куёви Сиёвушни қатл этгани муносабати билан эсланади: “Бу гаплар бўлганига, – дейди Наршахий, – ҳозир 3 минг йилдан ортиқроқ вақт ўтди”¹³. Бу маълумотни ўша даврнинг яна бир йирик олими М.Кошғарий ҳам тасдиқлайди¹⁴.

Бухоро тарихчиси Наршахий юқорида ҳикоя қилган Афросиёб тўғрисидаги воқеликка уч минг йил бўлганлигини айтади. Наршахийнинг милодий X асрда яшаб ўтганини ҳисобга олсак, бу воқелик мил. ав. II минг йилликнинг бошларида рўй бергани маълум бўлади.

Машҳур адиб Ч.Айтматовнинг қирғиз халқи тарихи тўғрисидаги эскартишларининг бирида қизиқ бир маълумот учрайди: қирғиз манбаларида “Эрамиздан олдинги 2001 йили Ўғузхон

ўрдасини ғарб томонга кўчиради, йўлда қирғизларга дуч келади ва уларни янчиб ташлайди”, деб ёзилган. Бу сана ҳам айнан Наршахий ва Кошғарий маълумотларига мос бўлиб тушяпти¹⁵.

Хўш, Афросиёб қайси даврда яшаб ўтган? Бу ерда қадимий хронология моҳиятини англаб етишга тўғри келади. Гап шундаки, қадимги халқлар ўз тарихларини ва тарихгача бўлган хронологияни жуда қадрлашган.

А.Македонскийдан сал кейинроқ яшаган бобиллик олим Бероз бу сирли хронологияни англашга муваффақ бўлган. Масалан, Оссурия шоҳи Ашурбанипал Элам пойтахти Шушани (Суза) эгаллайди. Бу воқеа христиан эрасигача бўлган 645 йилда рўй берган. Мазкур воқелик ҳикоя қилинган ёзувда шоҳ эслайдик, бу ердаги ибодатхонада мавжуд бўлган шумер-аккад худоси Наннинг ҳайкалини Элам шоҳи Худур Нанхунди уни Урух шаҳридаги ўз ибодатхонасига олиб келган; булар ўғирланган пайтда ушбу шаҳар роппа-роса 1635 ёшга тенг бўлган. Демак, $1635+645=2280$ ҳосил бўлади¹⁶.

Афросиёб (Ўғузхон) хронологиясини ҳам шу тахлит ҳисоблаб чиқариш керак. Бу ердаги Афросиёбгача (Ўғузхон) бўлган орийлар тарихи – мил. ав. 1400 йил. Унга Ўғузхоннинг ғарбга – Ўрта Осиёга кириш санаси – тахминан 600 ни қўшсак: $1400+600=2000$ йил ҳосил бўлади.

Демак, Алп Эр Тўнга – Ўғузхон – Афросиёб – Гог (Гигес) – Фаранграсян тарихдаги битта шахс бўлиб, у мил. ав. VII асрда Ўрта Осиёга кириб келади.

Афросиёб “Авесто”да Турон шоҳи сифатида эсланади. Пойтахт этиб Самарқандни (Афросиёбни) танлайди. Бу айнан Самарқандда – Афросиёб тепалигида олиб борилган кенг қўламдаги археологик тадқиқотларда ҳам ўз аксини топди. Алп Эр Тўнга ўзига пойтахт қилиб Самарқанд шаҳрини танлайди ва шу ердан туриб бутун Туронни бошқаради. Шаҳарнинг мудофаа деворлари мил. ав. VII-VI асрларда бунёд этилган¹⁷. Рим тарихчиси Квинт Курций Руфнинг (I-аср) ёзишича, Самарқанд қалъаси деворининг айланаси, тахминан, 10,5 км бўлган¹⁸.

Новадон ариғи (Самарқанд шаҳрининг энг қадимги сув манбаларидан бири)дан чиқарилган махсус ариқ орқали мил. ав. V – IV асрларда Афросиёбга сув олиб келинган.¹⁹

Афросиёб бунёдкор шахс бўлган. М.Кошғарийнинг ёзишича, Алп Эр Тўнганинг қизи Каз (Оқ гоз) Эрон подшосига узатилади. Бу қиз ҳам Эронда шаҳарлар бунёд қилишга интилади. Казвин

Буларнинг ҳаммасига Афросиёб тимсоли сабабчи бўлган – жангларда унинг мислсиз саркардалик истеъдоди намоён бўлган.

Жангларда Афросиёб баробарида ўғилларини ҳам жасорати таҳсинга сазовор.

Эрон мулкини ўғилларига топшириб, ўзи Кичик Осиёдаги Лидия подшоҳлигига асос солиди.

Ўша пайтда сак-скифларнинг ҳарбий ташкилотлари жуда кенг ривожланган эди. Улар ҳарбий отлиқлар эди. Унча катта бўлмаган камонлар билан қуролланган, камон ўқлари тери билан қопланган махсус ёғоч ғилофларда сақланарди. Жангчига чарм қайиш берилган, унга турли керакли нарсалар, чап томонига эса қилич осилган. Жангда турли қуроллардан фойдаланилган: отилувчи металллар, қамалда ишлатиладиган оммавий темир учли оғир найзалар, темир қилич, ҳарбий болталар ишлатилган²⁵.

Мил. ав. VIII асрда сак-скифларнинг янги отув қуролини ихтиро қилиши ва отларнинг юксак даражада қўлга ўргатилиши ҳарб ишидаги аҳволни бутунлай ўзгартириб юборди. Сак-скифлар тактикаси янгидан яратилган оммавий енгил от қўшинлари асосига қурилган эди. Янги камон ўқининг учлари эскиларига алмаштириларди, эскилари ва яроқсизлари темирчиларга бериларди, темирчилар, афтидан, отлиқ қўшинлар таркибига киритилган. Бундай қўшин ўзига хос ҳаракатчан, узоқни кўзлайдиган ва ўқларнинг нишонли кучи душмандан ҳамма вақт ҳам хавфсиз ҳолатда сақланишни таъминларди. Ўқ, асосан, отнинг бошидан ошириб ёки бўлмаса, орқага қараб ҳам чаққонлик ва ҳеч бир қийинчиликсиз отиларди.

Сак-скиф отув санъати бутун Яқин ва Ўрта Шарқ қуролли кучларида мил. ав. VII-V асрлар давомида амалиётга жорий қилинди²⁶.

Лидия шоҳлигининг гуллаб яшнаган даври мил. ав. VII-VI асрларга тўғри келади.

Унга айтганимиздек, Гигес (Афросиёб) асос солган. У Фригиянинг бир қисми, шунингдек, Кари, Трояда ва Микияни Лидияга қўшиб олади, бу билан лидияликлар Қора денгиз бўйлаб энг муҳим савдо ва денгиз йўлларига чиқиш имкониятига эга бўлганлар.

Савдони ривожлантириш эҳтиёжлари Эгей денгизига чиқишни талаб қилар эди. Шу муносабат билан Гигес йирик

грек шаҳарлари – Милет ва Смирнага юришлар қилган; бунда у даставвал муваффақиятга эришмаса-да, кейинчалик Колофон ва Магнезини қўлга киритган²⁷.

Лидия ана шундай моҳирлик билан сиёсат олиб бораётган бўлса-да, унинг Шарқдаги сиёсати ҳақида бундай деб бўлмайди. Бу ерда у Киликия орқали Шарқий Ўрта ер денгизига чиқишда муваффақиятсизликка учраб, Каппакияда ўрнашиб қолган киммерлар хавфи остида яшар эди. Киммерлар билан бўладиган жангда Оссурия ёрдамига кўз тиккан Гигес у ерга ўз элчисини юбориб, Оссурия ҳокимиятини тан олади²⁸.

Ашурбанипал ҳузурига борган элчилар миссияси қандай ва-зифани бажаргани ва уларга қандай ўлчовда ёрдам берилиши айтилгани бизга номаълум. Ҳар ҳолда бу иттифоққа суянган Гигес киммерийлар устидан ғалабага эришади. Шу билан бирга Лидия тез орада ўзига Миср ва Вавилон сингари бошқа иттифоқчилар ҳам топади. Чунки уларни ҳам Оссурия хавфи безовта қиларди ва афтидан, мил. ав. VII аср ўрталаридан жуда кенг тус олган аксил-оссурийлик ҳаракатида қатнашишга қарор қилган эдилар²⁹.

Бу воқеликдан кейин Оссурия киммерийларни Лидияга қарши гиж-гижлай бошлади. Натижада киммерийлар Лидияга бостириб киради ҳамда улар билан бўлган қақшатқич жангда Гигес ҳалок бўлади ва бутун мамлакат киммерийлар қўлига ўтади. Босқинчилар Сарди шаҳрига ўт қўядилар, лекин Лидия пойтахтини қўлга кирита олмайдилар³⁰.

Жангда ҳалок бўлган Гигес ўрнига ўғли – Ардис ўтиради (Ас-лида бу исмнинг ўзаги – Ариж бўлиб, унга греклар “с”, форслар “асп” қўшимчасини қўшиб ишлатганлар. А. Навоий ҳам уни Аржасп деб келтиради) ва душманларни бу ердан ҳайдаб юборишга эришади.

“Ватан туйғуси” китоби муаллифлари Афросиёб – Алп Эр Тўнганнинг вафоти санасини мил. ав. 626 йилнинг кузида деб санаган³¹. Ғарб адабиётларида эса бу сана мил. ав. 654 ёки 653 йил деб кўрсатилади³².

Афросиёбнинг қабри каерда? Бухородами ёки Самарқандданми? Наршахий шундай маълумот беради: “Афросиёбнинг гўри Бухорода Маъбад дарвозасида раҳматли Хожа имом Абу Хафс Кабр тепалигига туташган катта тепалик устидадир”.³³

Аммо Бухоронинг қадимги тарихига оид маълумотларнинг аксарияти афсоналар асосида ёзилганлиги учун уларга тўла

асосланиб бўлмади.-дейди археолог А.Муҳаммаджонов. Шундай қилиб, Нашахийнинг Бухоро ва унинг атрофида жойлашган қадимий қишлоқлари ёши ҳақидаги маълумотлари археологик қазишмаларда ўз тасдиғини топмади”.³⁴

Айрим форсий манбалар тарихий шахс бўлган Алп Эр Тўнгани икки минг йил умр кўрган жодугар Афросиёб деб атаб, афсонавий ёвуз қахрамонга айлантириб юборганликлари асоссиз уйдирма бўлганлиги учун бу уйдирмани Юсуф Хос Ҳожиб ҳам, М.Кошғарий ҳам аниқ тарихий фактлар ёрдамида инкор этадилар.³⁵

“Алп Эр Тўнга ёки Афросиёб жангномаси”да шундай марсия бор:

Алп Эр Тўнга ўлдиму,
Эссиз ажун қолдиму,
Озлак учин олдиму,
Эмди юрак йиртилур.

Бундай изтиробга тўла самимий сўзларни фақат чиндан яшаб ўтган ва эл-юрт орасида сеvimли бўлган қахрамон ҳақида айтиш мумкин. Қаранг: Алп Эр Тўнганинг мусибат чекканларни юраклари йиртилиб кетгудек бўлади. “Эсиз ажун” деган сўзлар “изсиз, ўткинчи, бевафо дунё” деган маънони беради. “Озлак” дегани “вақт, замона” маъносида келади.³⁶

Хўш, унда қаерда бўлиши мумкин? Яқинда Лидия шоҳи Гиннинг қабри Лидия пойтахти Сардда археологик экспедиция раҳбари профессор Ханфман бошчилигида топилди. Археологлар ҳатто орийларнинг археологик тавсифномасини ишлаб чиқдилар. Бунга кўра, орийлар ўз уруғ-аймоқлари ичида энг нуфузли шахс вафот этганида уларга атаб маҳобатли мозоркўрғонлар бунёд этганлар (Тегискен, Солоҳа, Аржан, Салбик, Қулбобо, Синташта, Башадар, Пазирик ва ҳк.). Бундай мозоркўрғонлар сўнгги бронза ва илк темир даврларига хос бўлиб, улар Қора денгизнинг шимоли-шарқий соҳилларидан то Байкалгача чўзилган Евросиё чўлларида учрайди.³⁷

Аслида Афросиёбнинг ўғиллари кўп бўлган. Ўзбекистон Республикасининг давлат герби матнида қуйидагилар ёзилган: “ХII асрнинг машҳур тарихчиси Рашидиддин Ҳамадоний “Танланган тарихлар” номли китобида шаҳодат беришича, Ўғизхон ўз мол-мулкни ўғилларига улус сифатида кичик давлатларга бўлиб, инъом этган.

Бундан 2500 йил муқаддам Эрондан Олтойга қадар чўзилган улкан сарҳадда Ўғизхон ҳукмронлик қилган.

Ушбу давлатлар ҳукмдорлари ҳам ўзларининг хонлик тамғаларига эга эди”.

Тарихчию шоирлар Афросиёб кўкларга кўтариб мақтаган. Фирдавсий, айниқса, Турон шоҳи Афросиёб қиёфасини бутун бўй-баста билан таърифлайди:

Кўҳи оҳанин гардад хамчу об,
Гар бишнавад номи Афрасиёб.

(Пўлат тоғ ҳам Афросиёб номини эшитганда қўрқувдан сув бўлиб эриб кетади)³⁸.

Ўша пайтда Иудеяда яшаган пайгамбар Иеремия ўз эҳтиросини “қайнаган қозон” ибораси билан ифодалайди ва уларнинг “шимолдан кириб келган” ини кўради. У китобининг бир неча бобини (IV V VI) скифлар босқинчилиги воқеларига бағишлайди ва у бир неча марта уларнинг “шимолдан” келганини такрорлайди: “Чопинг, тўхтамасдан чопинг ёхуд шимолдан келган бало-қазолар ва буюк ўлимни сизларга кўрсатаман”; “Уларнинг отли арвалари худди булутлар каби ўрламоқдалар, отлари бургутлардан ҳам чопқир”; “Ана, шимол мамлакатидан келган одамлар келмоқда: қўлларида найза ва қалқон; улар қатъиятли ва ғазабли; овозлари денгиз пўртаналари каби шовқин солади ва отларда чаққон ва мустаҳкам ўтиради”³⁹.

Лидияликлар ўз давлати асосчиси бўлган Гигесга маҳобатли монументал қабр иншооти, сув омбори (Гигел кўли) қурганлар.

Яқинда Лидия шоҳи Гигнинг қабри Лидия пойтахти Сардда археологик экспедиция раҳбари профессор Ханфман бошчилигида топилди.

Подшоҳ Гиг қабри лидияликларнинг илк монументал иншоотларидан биридир. Иншоот ичида тош туннеллар тортилган ва унинг деворларида бир неча марта Гуггу – Гиг ёзувлари учрайди. Профессор Ханфаннинг айтишича, деворлар ва хобхона йирик тошлардан терилган. Бу усул мил. ав. VII аср ўрталаригача ҳеч қаерда ишлатилмаган. Ушбу монументал қурилиш Шарқий Ўрта ер денгизи ҳудудларидаги илк намунаси ҳисобланиши шубҳасиз.

Лидия маданиятининг Ўрта Осиё, айниқса, Хоразм – Сўғд маданиятига айнан ўхшашлиги (суяк, куб, тўп билан бўладиган ҳар хил ўйинлар; гимнастик ҳарбий ўйинлар ва ҳарбий қўшиқлар; мусиқали асбоблар; диндаги ўладиган ва тириладиган культ илоҳи – Сабазий ва ҳк.) юқоридаги фикрларимизнинг яна бир бор кафолат беради.

Тарих ва тақдир тақозаси билан халқимиз Туркиядан Олтой-гача бўлган улкан ҳудудни эгаллаган туркий элларнинг марказий қисмида яшашга, Алп Эр Тўнга-Афросиёб шаҳарлар қуриб қолдирган Самарқанд, Бухоро, Тошкент ҳамда Фарғона водийси ва Хоразм воҳасини ватан қилишга мушарраф бўлди⁴⁰.

Афросиёб номини олган Алп Эр Тўнга бугунги Ўзбекистон ҳудудида бунёдкор шахс сифатида яхши из қолдирган бўлса керакки, Самарқанд яқинида қурилган қадимий шаҳарча ҳам Афросиёб деб атаганлар. Тошкент шаҳрининг Мингўрик мавзесида жойлашган яна бир қадимий шаҳарча ҳам Афросиёб номини олганлиги тасодиф эмас⁴¹.

Бундан ташқари Ўзбекистонда биринчи тезюарар поездига ҳам “Афросиёб” номи берилган.

Шундай қилиб, Алп Эр Тўнга – Ўғузхон – Афросиёб – Гиг – Гигес аслида битта шахс, машҳур подшоҳ, мохир саркарда бўлган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ислоҳ Каримов, Тарихий хотирасиз келажак йўқ, Т., 1998, 10-11-бетлар.
2. Исоқов М., Тарихий жараён ва холислик мезони, // “Тафаккур” журнали, 1999 йил, 1-сон.
3. Беруний, Танланган асарлар, I т., 1968, 132-бет.
4. Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”, Т., 1990, 17-бет.
5. Усмон Турон, Туркий халқлар мафқураси, Т., 1995, 26-бет.
6. Фарҳанги забони тоҷики, М., 1969, 101-бет.
7. “Авесто” Т. 2015, 633 бет.
8. Камолитдин Ш. С., Древнетюркская топонимия Средней Азии, Т., 2006, стр. 26.
9. Айтматов Ч., Шохонов М., Чўққида қолган овчининг охи-зори, Т., 1998, 319-бет.
10. Гумилёв Л.Н., Қадимги турклар, Т., 2007, 70-бет.
11. Хўжаев А., Хўжаев К., Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши, Т., 2001, 15-бет.
12. Алиев А.Қ., Ўзбек адабий тили тарихидан, Т., 1994, 9-бет.
13. Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1991, 103-104-бетлар.
14. Кошғарий М., Девони луғотит-турк, 3-жилд. Т., 1963, 163-164-бетлар.
15. Айтматов Ч., Шохонов М., Чўққида қолган овчининг охи-зори, Т., 1998, 316-бет.
16. Рагозина З.А., История Ассирии, М., 1998, стр. 171.

17. Эшов Б.Ж., История и культура Согдианы VII-IV вв. до нашей эры // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Т., 1999, стр. 12.
18. ЎзСЭ, 9-т., 462-бет.
19. ЎзСЭ, 8-т., 32 бет.
20. Қодиров П., Тил ва эл, Т., 2010, 15-, 19-бетлар.
21. Альбаум Л.И., Живопись Афросиаба, Т., 1975, таблица 58.
22. "Халқ сўзи" газетаси, 2014 йил 19 июнь, 118-сон.
23. Абулғози, Шажараи турк, Т., 1972, 23-бет.
24. Рагозина З.А., История Ассирии, 1998, М., стр. 312-314.
25. Мартынов А.И., Археология СССР, М., 1973, стр. 132.
26. История Востока, I том, Восток в древности, М., 2002, стр. 215.
27. История Древнего Востока, М., 1988, стр. 192.
28. Кўрсатилган асар, 192-бет.
29. Кўрсатилган асар, 192-бет.
30. Кўрсатилган асар, 192-бет.
31. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н., Ватан туйғуси, Т., 1996, 191-бет.
29. Қодиров П., Тил ва эл, Т., 2010, 15-, 19-бетлар.
32. Рагозина З.А., История Ассирии, 1998, М., стр. 312-314.
33. Қодиров П., Тил ва эл, Т., 2010, 15-, 19-бетлар.9
34. Мухаммаджонов А., Қадимги Бухоро. Т., 1991, 38-бет.
35. Қодиров П., Тил ва эл, Т., 2010, 15-, 19-бетлар.
36. Қодиров П., Тил ва эл, Т., 2010, 15-, 19-бетлар.
37. А.Аскарлов, Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи, Т., 2007, 209-бетлар.
38. Ҳомидов Х., "Авесто" файзлари, Т., 2001, 49-бет.
39. Рагозина З.А., История Ассирии, М., 1998, стр. 344.
40. Қодиров П., Тил ва эл, Т., 2010, 28-бет
41. Кўрсатилган асар, 17-бет.

Заҳҳок

Заҳҳок – “Авесто”даги энг мураккаб образлардан бири. Унинг семантикасини ёритиш учун бутун бир скиф-сак қабилалари генеологик тарихини қараб чиқишга тўғри келади.

Скифларнинг келиб чиқиши ҳақида Геродот бир неча афсоналарни келтириб ўтади. Улардан биринчиси шундай: “Юртларида ҳеч ким яшамаган замонда бу ерга биринчи бўлиб Тарғитой деган одам келиб жойлашган. Тарғитойнинг аждодлари, скифларнинг айгишича, ота томонидан Зевсга, она томонидан Борисфен (Днепр) дарёсининг қизига бориб тақалади”.

Иккинчи афсонада айтилишича, уйқудан уйғонган Геракл отларини излаб, бу юртни бошидан-охиригача кезиб, Гилея деб аталувчи жойга келиб қолган. У ердаги бир ғорда, ярми аёл, ярми илон бир махлуққа дуч келган. Махлуқнинг бўксадан тепаси аёл шаклида, пасти эса илон бўлган. Ҳайрон қолган Геракл, шу ерда юрган отларни кўрмадингми, деб сўраган. Отларинг менда, деган илон-аёл, лекин мен билан ишқий алоқа қилмагунингча, уларни сенга бермайман. Геракл бундай мукофотга эга бўлиш учун илон-аёл билан қўшилган. Бироқ илон-аёл Гераклнинг ёнида кўпроқ олиб қолиш учун анчагача отларни бермай юрган. Гераклда эса отларни тезроқ олиб кетиш истаги жуда кучли эди. Ниҳоят, бир куни илон-аёл шундай сўзлар билан отларни қайтариб берган: “Ўзидан ўзи келиб қолган бу отларни сен учун сақлаб қўйгандим. Сен уларнинг бадалини бердинг. Ахир, мен сендан уч ўғил орттирдим”¹⁴⁵.

Айтиш мумкинки, айнан шу миф скифларнинг илк ватани, уларнинг этногенезиси ва миграциялари, мазкур ҳудуддаги аҳолининг алмашинуви жараёнлари хусусидаги бир қатор тарихий этнографик маълумотларни бера олади. Шу ўринда скифлар семантикасининг очиб беришда нафақат греклар, балки Ўрта Осиё ва Сибирь халқларининг қадимги мифологиясидан ҳам унумли фойдаланиш зарур эканини алоҳида қайд этиб ўтиш жоиз.

Скифлар мифологияси тизимидаги концептуал сюжетлардан энг асосийси эпонимик афсоналардир. Шу вайдан ҳам улар Геродот генеологиясида муҳим ўрин эгаллаган.

Геродотга кўра, скифлар мил. ав. VIII асрда Қора денгиз бўйларида пайдо бўлади, улар мил. ав. VII асрда Дунайдан тортиб

¹⁴⁵ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида, Т., 2008, 7-9-бетлар.

Донгача бўлган ҳудудларга ёйилади¹⁴⁴. Шунинг учун ҳам скифлар динига греклар маданиятининг таъсири сезиларли бўлган. Лекин грек худолари пантеони муқобил тарзда ўзлаштирилса-да, мазмунан маҳаллий характер касб этган.

Юқорида келтирилган мифларнинг дунёга келиши мифик тарзда баён қилинган. Маълумки, архаик дунёқарашида, жумладан, орий халқларида жамоа осойишталиги, жипсликни таъминловчи космик тартибот тўғрисидаги тасаввурлар муҳим роль ўйнаган.

Айтиш мумкинки, шу миф скифларнинг илк ватани, уларнинг этногенезиси ва миграциялари, мазкур ҳудуддаги аҳолининг алмашинуви жараёнлари ҳусусидаги бир қатор тарихий этнографик фактлар бера олиши мумкин.

Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, Ғарбий Сибирь қабилалари ҳаётида мавжуд уруғчилик ташкилотлари скифларда ҳам мавжуд бўлган экан. Ҳар бир қабила икки номдаги икки уруғга бўлинган. Бу номлар қадимги тотемлар, яъни ҳайвонлар ва қушлар, балиқ, ўсимлик ва ҳқ. номи билан боғлиқ бўлган: бу ном мазкур уруғ ёки фратриянинг мифик уруғбошиси бўлган. Муҳими шундаки, тотем номлари дарёларга берилган, ҳар уруғнинг ўзига тегишли ҳудуди бўлган: у қаттиқ туриб ҳимоя қилинган. Маълумки, шомон маросимлари, шомон йўли топографияси иккига: Кедровка дарёси йўли ва Орла дарёси йўлига ажралади; бу маҳаллий селькуп қабиласининг икки фратриясидан бирининг номи (мифик бобокалони) Кит бўлган. Шунинг учун мазкур фратриянинг илоҳи Хантай ярим одам, ярим балиқ шаклида тимсоллаштирилган¹⁴⁵.

Юқоридаги дуал-уруғчилик тарихидан келиб чиқадиган бўлсак, Днепр соҳиллари бўйлаб яшайдиган скифларнинг бош онаси ярим аёл, ярим илон кўринишида бўлган.

Биринчи афсонадаги Зевс билан Борисфен қизнинг тарихдаги мифик талқини шундан иборатки, скифларнинг Қораденгиз бўйидан Днепр соҳилларига қилган миграцияси назарда тутилган. Иккинчи афсонадаги мотивда эса уларнинг қайси уруққа тааллуқли экани баён этилган.

Шундай қилиб, Заҳҳок келиб чиққан уруғ аниқланди. Маълумки, бу уруғ Ўрта Осиё халқларида кўплаб учрайди. С.П. Толстовнинг таъкидлашича, қадим замонларда Ўрта Осиёда ҳўкиз

¹⁴⁴ Мартынов А.И., Археология СССР, М., 1973, стр. 124.

¹⁴⁵ Золотарев А.М., Родовой строй и первобытная мифология, М., 1964, стр. 328.

ва илон ҳукмрон тотемлар бўлган¹⁴⁶. Тилшунос олим Х.Дониёров илонли (илонсой) уруғини асосий ўзбек уруғларидан бири деб ҳисоблайди¹⁴⁷. Умуман олганда, Ўрта Осиё халқлари кўпчилигининг ушбу уруғ билан боғлиқ турли этноним шакллари учрайди. Бу айни пайтда тарих ҳақиқатига ҳам мос тушади. Сак-скифлар Геродот назарда тутган ҳудудлардан Ўрта Осиёга келган эмас, аксинча, Ўрта Осиёдан орийлар билан, уларнинг қонуний ворислари сифатида у ерларда яшаб қолган.

Ана шу уруғнинг аждодлари Хоразмда яшаб келганлар. Хоразм у пайтда ҳамма орзу қилган ўлка эди. Мил. ав. I йилликнинг бошларидан то Аҳамонийлар босқинига қадар улкан асосий қисмни бирлаштирувчи сиёсий омил, марказ Хоразм ҳисобланган. Бутун дунёда номи қозонган, қонсираган Кир ҳам Хоразмда — унинг оқила, саркарда Тўмариси қўлида жон берди. Ҳатто жаҳонгир А.Македонский бостириб кирганда ҳам, Хоразм мустақиллигини сақлаб қолган эди. Айниқса, мил. ав. VII-VI аср бошларида Кавказортига сак-скифлар кучли босими ўтказган. У ёққа қилинган ҳар бир жанговор ҳаракат Хоразм билан боғлиқ эди.

Фирдавсий Заҳҳокни Арабистондан чиққан деб ҳисоблайди¹⁴⁸. А.Р.Беруний ҳам шундай фикрда бўлган¹⁴⁹.

Бу хил қарашлар, афтидан, қуйидаги ҳолатга асосланган:

Мидияликлар “Борлиқ” китобининг ўнинчи бўлимида ва оссурий ёдгорликларида “Мадайлар” деб аталган. Улар Шарқий Эрондан Загрош тоғ чўққиларига чиққунларига қадар кўп вақт ўтган. Мил. ав. IX асрнинг ўрталарида улар шарқий Зағрознинг кўпгина қоя ва водийларини эгаллай бошлади; худди шу даврда улар оссурияликлар қўшини билан тўқнаш келган ва ўша давр ёзувларида биринчи марта Рамман – Нирари III нинг номи қайд қилинган. Шундан кейин оссурияликларнинг Эрон тоғлари ва чўллари томон юришлари бошланди. Улар мидияликларни уч даражага бўлган: “кучли” ёки “қудратли”, бунда Загрош тоғларида яшайдиганлар кўзда тутилган; “узоқ” ёки “кун чиқувдаги мидияликлар”, бунда Эльбрус тоғларининг жанубий биқинидаги халқлар тушунилган ва ниҳоят “кўчманчилар”, бунда Шарқ то-

¹⁴⁶ Толстов С.П., Древний Хорезм, М., 1948, стр. 23.

¹⁴⁷ Дониёров Х., Ўзбек халқининг шажара ва шевалари, Т., 1968, 60-бет.

¹⁴⁸ Умар Хайём, Наврўзнома, Т., 1991, 67-бет.

¹⁴⁹ Беруний, Танланган асарлар, I том, Т., 1968, 131-бет.

мон чўзилган Эрон чўлларидаги аҳоли назарда тутилган. Охири халқларнинг турмуш тарзи арабларникига ўхшаш бўлгани учун “Мидия Арабистони” деб ҳам атаганлар¹⁵⁰.

Шарқий Эрон ҳамма вақт тарихий халқлар истиқомат қилиб келган макон бўлган. М.Кошғарий қадимги Қазвин, Қум, Марв шаҳарларини турк шаҳарлари бўлгани, бу ерларда форлар кўпайгандан (аҳамонийлар замонида) сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлганини ёзиб қолдирган¹⁵¹.

Бундан чиқди, Заҳҳок Хоразмдан чиқиб, Шарқий Эрон ҳудудларидан Мидияга бостириб борган. У Эронни забт этганлигини Фирдавсий, Беруний, Ал-Хоразмий ва А.Навоий ҳам бир овоздан тасдиқлайди.

Хўш, унда бу шахс ким бўлиб чиқади? Мил. ав. 680 йилда янги Оссурия подшоҳи Асархаддон Тавр тоғлари оша киммерийларни енгади; киммерийлар дохийси Теушпа ҳалок бўлади. Бу хабар нотўғри. Гап шундаки, мил. ав. 670-йилларда Эрон воқеалари баён қилинган оссурий матнларида қадимги муаррихлар ҳар доим киммерлар ва скифларни чалкаштириб келган. Мазкур шахс киммерлар шоҳи Теушпа эмас, балки скифлар дохийси Ишпакайдир. Мил. ав. 680-670 йиллар ўртасида Асархаддонга “енгилмас маннейлар”ни вақтинча тўхтатишга ва уларнинг иттифоқчиси ҳисобланган скиф Ишпакайни мағлуб қилишга эришади. Бу Олд Осиёда скифлар тўғрисидаги энг дастлабки маълумотлардан ҳисобланади¹⁵².

Шу ўринда саклар ва скифлар тўғрисида икки оғиз фикр айтиб ўтишга тўғри келади. Форлар барча скиф қабилаларини саклар деб атаган. Греklar Жануби-шарқий Ўрта Осиё кўчманчи қабилаларини скифлар деб атаган. Ҳозирги илмий адабиётларда скифлар деганда Қора денгиз бўйи аҳолиси, саклар деганда эса қадимги Ўрта Осиё аҳолиси тушунилади¹⁵³.

Скифлар даврида Тоғли Олтойдаги скиф эркаклари чап қулоғига сирға таққанлар¹⁵⁴. Ушбу фикр кейинги археологик тадқиқотларда ҳам тасдиқланди: Кўк-су/ Кўксув дарёси бўйида-

¹⁵⁰ Рагозина З.А., История Ассирии, М., 1998, стр. 290.

¹⁵¹ Кошғарий М., Девону луғотит турк, III, Т., 1963, 163-164-бетлар.

¹⁵² История Востока, I том, Восток в древности, М., 2002, стр. 271.

¹⁵³ История Древнего Востока, М., 1988, стр. 64.

¹⁵⁴ Руденко С.И., Культура населения Горного Алтая в скифское время, М.-Л., 1953, стр. 132.

ги илк кўчманчилар қўрғонларини С.С.Сорокин қазиб ўрғанида, 3 та эркак қабридан биттадан қумуш сирға топилди¹⁵⁵.

В.Д.Кубарев Шарқий Олтойнинг Уландрк, Юстд, Бар-Бургаз ва бошқа аҳоли пунктларида олиб борган қазув тадқиқотларида ўнлаб ҳолатда қабрлардан биттадан олтин, қумуш ёки бронзадан ясалган сирғалар топилди¹⁵⁶.

Шу даврга оид Чуйск “буғу тош”идаги ҳайкалнинг чап қулоғига сирға ишланган¹⁵⁷.

Рус олими В.Г.Петренконинг фикрича, худди шундай сирғаларни скиф жангчилари таққан¹⁵⁸. Чап қулоғига бундай сирғаларни сак жангчилари ҳам¹⁵⁹, сакларнинг доҳийлари ҳам тақиб юрган¹⁶⁰.

Афтидан, бу хил сирғаларни тақиб юриш умумий этник бирлик рамзи ролини ўйнаган кўринади¹⁶¹. Мил. ав. XII-XI асрларда уларга қариндош бўлган қабилалар Қора денгизнинг шимолий соҳилларидан то Хитой чегараларигача бўлган кенг ҳудудда яшаганлар¹⁶².

Ўрта Осиё саклари билан Қора денгиз скифларининг турмуш тарзи бир хил бўлган Пазир водийсидан топилган қўрғонлардаги ёдгорликлар намуналарининг гувоҳлик беришича, Ўрта Осиё ва Россия ўртасида чуқур алоқалар йўлга қўйилган¹⁶³.

Асосий мавзуга қайтамиз.

Биз назарда тутган подшоҳ ҳақиқатан ҳам подшоҳ Ишпакайми? Албатта, у скифлардан биринчи бўлиб Осурия подшоҳлари билан жангда иштирок этади ва ҳалок бўлади. “Авесто”да бу тарих Афридун – Заҳҳок тўқнашуви тарзида берилади.

Хўш, Ишпакай сиёсий портрети нега бунчалик салбий бўёқларда берилган?

¹⁵⁵ Цепочка курганов времени ранних кочевников на правом берегу р. Кук-су. – Сб.ГЭ, Л., 1974, №16.

¹⁵⁶ Кубарев В.Д., Работы в Горном Алтае – в книге “Археологические открытия”, 1975, стр. 25.

¹⁵⁷ Кубарев В.Д., Олений камень с р. Чуи – в книге “Древние культуры Сибири и Тихо-океанского бассейна”, Новосибирск, 1979, стр. 165.

¹⁵⁸ Петренко В.Г., Правобережье Среднего Преднепровья в V-III вв. до н.э., САИ, М., 1976, вып. Д-1-4.

¹⁵⁹ Вишневская О.А., Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э., стр. 82.

¹⁶⁰ Акишев К.А., Курган “Иссык” – в книге «В Глубь веков», Алма-Ата, 1974, стр. 63.

¹⁶¹ Кубарев В.Д., Олений камень с р. Чуи – в книге “Древние культуры Сибири и Тихо-океанского бассейна”, Новосибирск, 1979, стр. 165.

¹⁶² Сагдуллаев А., Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Т., 1996, 54-бет.

¹⁶³ Мартинов А.И., Археология СССР, М., 1973, стр. 152.

Бунинг таърифи ва тарихи узоқ, бунинг учун “Авесто” мифологияси семантикасини ойдинлаштириш керак бўлади.

Ҳамма бало – лақабда. А.Фирдавсийнинг “Шоҳнома”да Беварасп – Заҳҳоқнинг лақабидир, дейилган¹⁶⁴. Бу атама – нотўғри. Беварасп ҳеч қандай ёвузлик маъносини бермайди. У, бор-йўғи, кўп, ўн минг от эгасини англатади.

Аксинча, Бивараспнинг лақаби Заҳҳоқ бўлган; бу арабийлаштирилган “даҳоқ” сўзи бўлиб, маъноси “ўн офат эгаси, соҳиби”; бу “аздаҳо”, яъни “аждаҳо” сўзининг арабийлаштирилгани бўлиши ҳам мумкин, деб тахмин қилинади¹⁶⁵. А.Р.Беруний ҳам унинг лақабини турли тиллардаги шакллари беради: ибронийча – “Арбоқ”, форсча – “Даҳ-Оқ”, арабча – “Заҳҳоқ”¹⁶⁶.

“Шоҳнома”да ёзилишича, ёвуз маҳлуқ Заҳҳоқни йўлдан уради ва елкасидан ўпади. Бу ўпишлар натижасида Заҳҳоқнинг икки елкасидан иккита илон ўсиб чиқади ва Заҳҳоқ нимани емоқчи бўлиб, оғзига олиб борса, илонлар тортиб олиб қўядилар. Илонлар кесиб ташланади, аммо улар яна ўсиб чиқаверади. Ёвуз руҳ Заҳҳоққа илонларни инсоннинг мия қатиғи билан боқишни маслаҳат беради. Заҳҳоқ ҳар куни икки йигитни ўлдириб, уларнинг мияси билан илонларни боқишни буюради. Шунда, ўн етти ўғли ўлдирилиб, охиргиси ҳам қатлга ҳукм этилгач, темирчи Кова Заҳҳоққа қарши исён кўтаради. Кова Жамшид авлоди бўлган Афридунни ёрдамга чақиради ва унинг ёрдамида Заҳҳоқни енгади¹⁶⁷.

Худди шундай мифик талқин А.Р.Берунийда ҳам сал бошқачароқ тарзда келтирилади¹⁶⁸.

Биринчидан, бу — миф. Иккинчидан, ўша пайтдаёқ А.Р.Беруний бу фикрга қарши бўлади: “Аммо у икки илоннинг икки елкадан чиқиши ажабланарли нарсадир. Бу мумкин бўлса ҳам, иккидан узоқ”¹⁶⁹.

Биваросфнинг бундай тарзда таърифланишига, биринчидан, ундаги жисмоний камчилик бўлган: унинг елкаларида иккита кўрра бўлган. “Баъзиларнинг айтишича, — деб ёзади А.Р.Беруний, —

¹⁶⁴ Жўраев М., Алишер Навоий ижоди ва “Авесто” мифологияси. – “Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти” тўпламида. Т, 2001, 11-бет.

Баҳодиров Р., Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан, Т., 1991, 77-бет.

Беруний, Танланган асарлар, I том, Т., 1968, 119-бет

Умар Хайём, Наврўзнама, Т., 1991, 67-бет.

Беруний, Танланган асарлар, I том, Т., 1968, 269-бет.

Кўрсатилган асар, 269-бет.

улар илон эмас, балки оғриб турувчи иккита ўсма яра бўлиб, мия мағзи суртилса, оғриғи босилар экан”¹⁷⁰.

Ўзбек халқида игнадек гапнинг туядек бўлиб кетгани тўғрисида ажойиб ибора бор. Ўз вақтида Александр Македонский ҳам бошидаги икки ғурраси учун “икки шохли”, яъни “зулқарнайн” деб аталган. Кейинчалик бу ростдан ҳам Шарқда унинг Искандар Зулқарнайн деб аталишига олиб келди. Бу тўғрида қанчадан-қанча ривоятлар тўқилди.

Майли, миф ўз йўлига. Лекин бунинг бошқа бир томони ҳам бор. Миф яратувчилари эронликлар бўлган. Улар сак-скиф қабилаларини ҳар доим ҳам ўзига ашаддий душман деб ҳисоблаб келган. Скиф-сак қабилаларининг Ғарбга ҳужумлари бу ерларда катта норозилик, кўрқув, душманлик кайфиятини уйғотган. Ғарбда улар Ёжуж ва Мажуж халқлари (шартли Гог ва Магог) деб аталган: “барча сувларни қуритувчи, одамларни ўлдирувчи” сифатига эга бўлган. Бу ҳатто Куръонда ҳам зикр қилинган. Унда айтилишича, Искандар жанг қилган афсонавий қабила номлари Ёжуж ва Мажуждир. Қўшни халқларни уларнинг ҳужумидан сақлаш учун Искандар улар мамлакати чегарасига мустаҳкам девор қурдирган.

Мидияликлар оссурлардан Осиё ҳукмронлигини қабул қилгач, миллийлик талаби билан воқелик даври тўғрисида ва улар босиб олган мамлакатлар ҳақида ҳаддан ташқари муболағали маълумотларни битган, шунингдек, ўзларининг буюк зафарлари ва ҳеч қачон бўлмаган душманлар мағлубияти борасида ёлғондакам ёзганлар¹⁷¹.

Атайлаб тўқиб чиқарилган бундай афсоналар Олд Осиёда мавжуд бўлган архаик мифлардаги хтоник образларга боғланади ва янада даҳшатлироқ тус ва мазмун касб этади. Бу борада Месопотамиядаги хтоник кучлар эволюцияси жуда характерлидир. Аввалига эзгу кучлар ҳосилдор дарахт, “илдиз” илоҳи бўлган, кейинчалик Нингизиди илон кўринишли илоҳга айланган. У антропоморфик образда икки елкасидан икки илон ўсиб чиққан аждаҳо асосли одам кўринишида ифодаланган¹⁷².

¹⁷⁰ Кўрсатилган асар, 269-бет.

¹⁷¹ Рагозина З.А., История Ассирии, М., 1998, стр. 292.

¹⁷² Антонов Е.Б., Мургабские печати в свете религиозно-мифологических представлений первобытных обитателей юга Средней Азии и их соседей – в книге “Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности”, М., 1976, стр. 96.

Айни пайтда бу хил ёвуз кучлар мифология учун зарур бўлган, тарихий-бадий қонуниятга айланган: улар ҳар қанча ёвуз, қўрқинчли бўлмасин, миф ижодкорлари учун бир-биридан гўзал мотивларни тақдим қилган.

Маълумки, хаоснинг космосга айланиши натижасида моддий оламнинг яратилиши қадимий мифларда қахрамонларнинг ёвуз кучларга қарши кураши фонида тушунтирилади¹⁷³. Маданий қахрамон космосни хаосга айлантириш, бутун борлиқни барбод этиш учун курашаётган мифологик субъектларга қарши қўйилади. Бунга дунё халқлари фольклорида ўнлаб мисолларни келтириб ўтиш мумкин. Айниқса, грек мифологиясидаги сеҳрли, ёвуз, одамхўр типдаги образлар бунинг ёрқин далилидир. Тифон, Кербер, Орф, Эхидна, Хмера, Сфинкс, шунингдек, сиренлар, горгонлар, кентаврлар, минотаврларга қарши кураш олиб боради ва уларни ўлдиради.

Мифларнинг ҳосиласи бўлган эртақларда қахрамон саргузаштларни бойитувчи муҳим бадий деталлардан бири кўп бошли мифологик жонзотлар билан жанг қилиш мотивидир. Кўп бошли мифологик образлар ичида кенг тарқалгани уч бошли аждар, илон ёки девлардир. В.Р.Пропп уч бошли мифологик образларини анъанавий учликларининг “атрибутив характердаги алоҳида детал” деб ҳисоблайди¹⁷⁴.

“Авесто” мифларидаги Тахмурас барча газандалар, иблис, жодугарлар, Мозандорон девлари устидан зафар қозонади. Фаридун эса уч қоринли, уч бошли, олти кўзли, девсийрат газанда, чакқону забардаст, Оша юртини хароб қилиб, жаҳон аҳлига қирғин келтирган Ажи-Даҳакни енгиб, унинг ҳарамидидаги мазлума Сангхук ва Арнавак номли маликаларни озод этади¹⁷⁵. Траэтонинг уч бошли Ажи-Даҳҳокни ўлдириб, икки гўзал қизни қутқариш эпизодларини бошқа манбаларда ҳам учратамиз¹⁷⁶.

Аслида бу сакрал образларнинг маъноси нима билан изоҳланади? М.Элиаденинг нуқтаи назарича, миф сакрал тарихдан шобратдир¹⁷⁷.

¹⁷³ Жўраев М., Ўзбек халқ эртақларида “сеҳрли” рақамлар, Т., 1991, 59-бет.

¹⁷⁴ Пропп В.В., Фольклор и действительность, Т, 1976, стр. 96.

¹⁷⁵ Хомидов Х., “Авесто” файзлари, Т., 2001, 64-бет.

¹⁷⁶ Темкин Э.Н., Эрман В.Г., Мифы Древней Индии, М., 1982, стр. 244.

¹⁷⁷ Религиоведение, М., 2007, стр.428.

Ажи-Дахҳок-Захҳокнинг ҳаётий прототиби, тарихий шахс – сак-скиф халқларининг доҳийси, подшоси, етук саркарда, мил. ав. II асрда яшаган Ишпакай эканини айтиб ўтган эдик. Хўш, унинг рақиби бўлган мифик қаҳрамон аслида ким бўлган? Булар: “Авесто”да – Траэтона, Эрон мифологиясида – Фаридун / Афридун/.

Е.Б.Тэйлорнинг айтишича, Фаридун билан Траэтона битта шахсдир¹⁷⁸. Эронликлар ўз тарихини Оссурия ва Бобил подшоҳи Афридундан бошлашга қарор қилган. А.Р.Берунийнинг хабар беришича, Эрон ва Бобил подшоҳлиги Афридундан бошланади ва у эронликларда Ефул деб аталади. Худди шу атама, яъни “Ефул” лақаби биз учун очқич вазифасини ўтайди.

Александр Македонскийдан сал кейинроқ яшаган бобиллик олим Бероз ватанининг энг қадимги даврлари ҳақида маълумот ёзиб қолдирган. У худди шу даврга оид Бобил подшоҳлари рўйхатига Фулни ҳам киритади, Греklar бунини бироз ўзгартирилган ҳолда Порос деб атаган. Бобил хронологиясида эса Фул билан Тиглат-Фелассар бир киши экани кўрсатилади¹⁷⁹. Библияда (4-китоб, Подшоҳликлар, ХУ, 19) ҳам Оссурия подшоҳи Фул номи эслатилади, худди шу бўлимнинг 10 пастида Тиглат – Фелассар ҳақида гап кетади¹⁸⁰.

Ҳозирда эпонимлар бўйича Оссурия подшоҳларининг ишончли рўйхати аниқланган; бу даврда Фул ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаган. Гап шундаки, Тиглатпаласар III Бобилни Пул номи билан бошқаради¹⁸¹. Демак, Оссурияда унинг лақаби бўлмаган.

Тарихий маълумот:

Мил. ав. 732 йилларда Бобилда бир қатор ички тартибсизликлар натижасида сиёсий вазият тўлиқ анархия тусини олади. Оссурия подшоҳлари бу дамни анча вақтлардан бери орзиқиб кутар эди. Мил. ав. 729 йилда Тиглатпаласар III Бобилга тинчлик ва тартибни ўрнатиш мақсадида кириб келади. Ўша пайтларда Бобил жуда машҳур эди, шунинг учун ҳам Тиглатпаласар III Бобил шоҳи сифатида подшоҳлик қилади ва бутун Месопотамияни ўзига қаратади.

¹⁷⁸ Тэйлор Э.Б., Первобытная культура, М, 1989, стр. 515.

¹⁷⁹ Рагозина З.А., История Ассирии, М., 1998, стр. 170.

¹⁸⁰ Кўрсатилган асар, 233-бет.

¹⁸¹ История Востока, I том, Восток в древности, М, 2002, стр. 235.

Тиглатпаласар III юксак ташкилотчи, ёрқин саркарда ва реалистик сиёсатчи эди. У Оссурия подшоҳи сифатида (мил. ав. 745-727) фаолият кўрсатган¹⁸².

Бугунги кунда Эронни Заҳҳоқ зулмидан озод этган киши сифатида Фаридуннинг ёрқин образи озодлик ва чет эл босқинчилари зулмидан халос этувчи рамзий шахс сифатида халқ онгида ва адабиётида энг севимли образлардан бирига айланган.

Биварасп – Заҳҳоқнинг номи халқ хотирасидан кўтарилмаган. Қарши темир темирйўл станцияси яқинидаги қадимий қалъа Заҳҳоқи Морон деб аталади. У Шох Заҳҳоқ номига қўйилган. Бу қалъа харобаси баландлиги 15 метр, майдони 16 гектардан ортиқдир. Археологик қазилмалар унинг мил. ав. I асрларда ҳам мавжуд бўлганини исботлайди¹⁸³.

Худди шунингдек, бир қанча топонимик атамалар ҳам мавжуддир. Ана шундай топонимлардан бири Баворис бобо некронимидир. Баворис бобо – қадимги Хива шаҳрининг жануби-ғарбий тарафида жойлашган қадимий қабристон номи. Тарихий-этнографик манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, ана шу мозорда ҳар йили Наврўз байрами кунлари Қизил гул сайли анъанавий тарзда ўтказилиб келган¹⁸⁴.

Хулласи калом, Биварасп-Заҳҳоқ залқимиз хотирасида қолган етук саркарда, подшоҳдир.

¹⁸² Кўрсатилган асар, 233-бет.

¹⁸³ ЎзСЭ, IV том, 464-бет.

¹⁸⁴ Жўраев М., Алишер Навоий ижоди ва “Авесто” мифологияси. – “Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти” тўпламида. Т, 2001, 14-бет.

II ҚИСМ

4-БОБ. ЗАРДУШТ – ПАЙҒАМБАР, ЯНГИ ДИН ИСЛОҲОТЧИСИ

Зардушт – пайғамбар, янги дин ислоҳотчиси

Дунёда ҳамма нарса ўзгаради, янгича шакл ва моҳият касб этади. Бундан дин тарихи ҳам мустасно эмас. Агар диний тизимлардаги инқилобий ўзгаришларни даврлаштириш зарур бўлса, биринчи навбатда, юқори палеолит даври динини санаб ўтишга тўғри келади. Томошабоп реализм, ҳажвий моделлаштириш, ҳайкалтарошлик – ҳиссийлик шакли палеолит даврининг етакчи услубларидан бири бўлган¹.

Инсон танасини ҳайкалтарошлар диний тасаввурларга ғоявий буюртма сифатида гормоник тимсол доирасида тасвирлаган. Бу ҳайкалчалар ўз ўрнида халқ култи ва маросимларини ҳам акс эттирган. Бу анъана шунчалик кучли таъсир ва яшовчанликка эга бўлганки, у ҳатто Ўрта Осиёдаги синфий жамиятнинг гуллаб-яшнаган даврларда ҳам, чунончи, Кушон Бақтрияси ёки Парфия Марғиёнасида ҳам аёл жинсидаги лой ҳайкалчаларни учратиш мумкин эди².

Неолит даврига келиб, диннинг бундай кучли таъсири нима учун бирданига барҳам топди, деган савол туғилади. Негаки, давр мафкурасида муайян ўзгаришлар рўй берган. Равшанки, тасвирлаш тизимидаги умумий образлилик услуби ижтимоий-тарихий мазмун билан шартланади. Бу, мазкур ҳолатда ижтимоий дунёқарашдаги ўзгаришларда ҳам шу даврга хос диний характер касб эта борган. Ибтидоий жамият тарихчилари таъкидлаганидек, неолит давридаёқ космогоник ғоялар ва осмон илоҳлари тўғрисидаги тасаввурлар шаклланиш палласига киради, одамлар онгида ер олами ҳамда руҳлар ва худолар оламига бўлиниш янада чуқур мазмун касб эта боради³.

Учинчи давр бронза даври эди. Бу давр ўзгаришлари муайян бир диний тизимни, янгидан пайдо бўлган маросимлар, сиғинишлар ва культлар конгломерати билан боғлиқ эди. Юзага келган пантеон янгидан-янги қоидаларни талаб қилади, натижада илоҳлар кўриниши муайян ўзгаришларга учрайди; магик тасаввурларнинг характери ва йўналиши ўзгаради⁴.

Тўртинчи давр мил. ав. I минг йилликнинг биринчи ярми ва ўрталарига тўғри келади. Америкалик диншунос олим Ф. Паришнинг ҳисоблашича, мил. ав. VIII – IV асрлардан қадимги дунёнинг беш буюк динида мисрликлар, греклар мил. ав. VII аср, римликлар илк империя давригача, ҳиндлар мил. ав. VIII – VII асрлар, мил. ав. IV аср, эронликлар мил. ав. V аср “икки омилли”дан, “бир омилли” қоидага ўтишган⁵. Бир сўз билан айтганда, бу – дин тарихида навбатдаги инқилобий ҳодиса эди.

Айтиш керакки, шу пайтгача бўлган дин тарихи жуда катта хронологик диапазон сферасини қамраб олган бўлса-да, бироқ бу ҳали қатъий бир тизимга айланиб улгурмаган эди. Бу дин тарихидаги муҳим давр эди. Бу диний тизимларнинг пайдо бўлиши халқлар ҳаётида юз берган жиддий тарихий ўзгаришларга боғлиқ эди.

Синфий жамиятга ўтиш жараёни, ишлаб чиқариш муносабатларида ҳам, усқуртма доирасида ҳам жиддий ўзгаришларни бошлаб берди. Немис олими Ф. Энгельснинг ўрта асрлар Ренессанс даври ҳақида билдирган фикрларидан айнан фикр қаралаётган давр тўғрисида ҳам бемалол фойдаланса ҳам бўлар экан: “Бу ўша вақтга қадар инсоният бошидан кечирган тўнтаришлар ичида энг буюк тўнтариш эди, бу буюк сиймоларга муҳтож давр эди, бу давр тафаккур кучи, завқу эҳтироси, феъл-атвори, серқирралиги ва билимдонлиги жиҳатидан буюк сиймоларни вужудга келтиради”⁶.

Зардушт, Будда, Исаяя, Иеремия, Конфуций, Лао-Цзи, Сукрот, Фалес ва ҳк. мазкур даврнинг улуғ сиймолари эдилар. Улар парокандалик ҳолатига тушиб қолган жамият муаммоларини синчиклаб ўрганди, таҳлил қилди, муаммолар ечимини топишга киришди. Худди шу сиймолар ўз даврининг ғоявий параметрларига жавоб бера оладиган муайян диний тизимларни, фалсафий мактабларини яратди. Бу мутафаккирлар ўша даврдаги мавжуд тузимнинг прогрессив табақа намояндалари сифатида ғайриилмий қарашларга қарши кураш олиб борди.

Булар ичида икки шахс – Будда ва Зардуштни алоҳида ажратиб ўтиш ўринлидир. Немис социологи Макс Вебер пайғамбарликнинг икки йўлини алоҳида олиб қарайди: шахсий намунаси билан халоскорлик йўлини кўрсатувчи ва бошқаларни ҳам ўзининг ортидан эргаштирувчи Будда типи – Ҳиндистон ва Хитой худудларида; ҳамда худо танлаган, унинг ваҳийлари орқали худо иродасини ифода қилиш ва одамларни тўғри йўлга йўналтирувчи Зардушт типи (Муҳаммад ва ҳк.) – Олд Осиёда кенг ёйилди⁷. Биз Гегель “Эзгулик ва ёруғлик дини” деб атаган диний тизим ва бу диннинг асосчиси Ўрта Осиёлик улуғ тарихий шахс – илоҳиётчи, файласуф, мунажжим, шоир ва табиатшунос олим жаҳон халқларига яқка худодикка асосланган илк китобий динлардан бирини берган Зардушт Спитома тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтамиз.

* * *

Зардуштнинг шахсий ҳаёти ва диний фаолияти бошқа пайғамбарлардан кескин фарқ қилар эди. У на Муҳаммаддек оми, на Буддадек мискин эди. У том маънодаги қомусий олим, файласуф эди. А.Р. Беруний у ҳақида ёзар экан, шундай дейди: “Зардушт муғлар хонадонидан, уларнинг кўзга кўринган кишилари ва улуғларидан эди”⁸. Зурдушт замонасининг етук мунажжимми бўлган. Ўрта асрлар Ғарб адабиётида у мағ ва мунажжим деб талқин этилгани бежиз эмас⁹.

Буюк олим Беруний қолдирган маълумотларда Зардуштнинг Мидия, Харрон, Мавсил каби жойларга бориб, билимини оширгани тўғрисида ҳам фикрлар бор¹⁰. Бизнингча, мазкур маълумотларда маълум тарихий асослар бор. Негаки, қаралаётган даврда қадимги Месопотамия, кейинчалик Оссурия, Бобил (Вавилон) ва бошқа мамлакатларда муғларнинг йирик руҳонийлик мактаблари, ҳозирги тил билан айтганда, академиялари мавжуд бўлган¹¹.

Бобилликлар ва оссирияликларга тегишли бўлган муғ руҳонийларининг маросим-магик фаолияти тўғрисидаги қимматбаҳо ҳужжатлар бизгача етиб келган: бу матн унча катта бўлмаган ҳажмда, шартли равишда “Оссурия муғлари дарслиги” деб аталади. У мил. ав. VII асрда Ниневияда битилган¹¹.

Мазкур дарслик муғлар эгаллаши лозим бўлган барча маросим-магик амалиёти соҳасини қамраб олган. Жумладан, ёмон руҳларни ҳайдаш ёки психотерапия; диний фаолият (маросим-

ларни аъло даражада ўтказиш); амалий тиббиёт, физиология ва психология; астрологик фаразлаш ва фол очиш; астрономия; саводхонлик ва филология; мантиқ ва ҳуқуқий билимлар ва. хк¹².

Бундай билимлар ҳажми бўйича руҳоний — муғ лавозимини бугунги кундаги Европа университетларининг қомусий тушунча ва кўп қиррали истеъдодга эга бўлган профессор лавозимига таққослаш мумкин¹³. Ҳиндистонда тана ва онг бир бутун ҳолда такомиллаштиришга йўналтирилган жисмоний машқлар хатха-йога деб аталади. Қадим санскрит ёзувида “хатха” куч-қудрат, ҳаракат, мажбурлаш, зарурат каби маъноларни англатган. Непал тоғларидаги ибодатхоналарда “хатха-йога” сирларини фақат ибодатхона бошлиғи ҳамда яна бир-икки нафар юқори рутбали ламаларгина билади ва у қаттиқ сир тутилади. Қадимда Ҳиндисон, Таиланд, Вьетнам ва бошқа Жануби-шарқий Осиё мамлакатларида сараланган аскарларни жисмоний ва руҳий жиҳатдан тайёрлашнинг энг юксак босқичларидан бири сифатида “хатха-йога” усулларидан фойдаланилган¹⁴.

Ўша пайтдаги Қадимги Шарқ халқлари ҳаётида анъана ва маросимлар магия ва илмий билимлар асослари билан узвий боғланган эди. Маросимларда ўзлаштиришнинг ўзгача типи намоён бўлар эди: инсон ички борлигини, фикрини, ижодга қобилиятлигини кўрсата билиши лозим эди. Маросим бежиз қолажақдаги санъат, фан ва фалсафанинг илк манбаи сифатида қаралмайди¹⁵.

Энг муҳими, муғ касбини эгалламоқчи бўлган инсондан тан соғломлиги ва кучлилиги, ақл ва руҳ тетиклиги, бир сўз билан айтганда, жисм ва ақлнинг уйғун такомилли талаб қилинган. Англик мактаб муаллимлари бунга катта аҳамият берган¹⁶.

Зардушт қаршисида ўтмишнинг бениҳоя улкан ва мураккаб инзимли диний мероси ястаниб ётарди. Улардан нималарни олгани керагу нималардан воз кечиш лозим, деган муаммоли савол турди унинг қаршисида.

Зардушт заковатининг кучи шундаки, у таълимотини ўша давр илмий билимлари ва авлиёлик истеъдоди асосига қура билди. У диний мажмуани оламни илмий тушунишга қарама-қарши қўймади. Диний эътиқод илмий билим ўртасидаги кескин шиддатнинг илдизлари инсон билиши тарихий тараққиётнинг шиддатли ва мураккаб реал жараёнига бориб тақалади. Ҳолбуки, авлиёликнинг диний эътиқодга муносабати тўғрисидаги маса-

ла инсон ақл-идрокнинг хақиқатни билишдаги имкониятлари, чегаралари ва функциялари хақидаги масаладан ҳам иборатдир.

Зардушт таълимотида барча қоидаларни, биринчи навбатда, дин нуқтаи назаридан эмас, ақл ёрдамида асослашга уринди. Бу таълимот рационалистик, яъни ақл-идрок, бинобарин, билим ва илм ролига юқори баҳо берган илмий-амалий таълимот эди. Чин дилдан эътироф этиш керак, у тараққийпарвар рационалистик грек фалсафасига асос солди, унинг ривожланишида катта роль ўйнади, Ўрта ва Яқин Шарқ, бутун Европа халқлари оламидаги атоқли мутафаккирлар дунёқарашнинг шаклланишида ғоявий манба бўлиб хизмат қилади.

Зардушт дини йўқ жойдан пайдо бўлган дин эмас. К.Юнг таъкидлагандек, динга бўлган талаб ҳеч қачон йўқолмайди, унинг ўрнига келган янги ғоявий тизим ҳам худди шу архетип моделлар ва мифологияга асосланади¹⁷.

Академик А.Асқаров тўғри изоҳлаганидек, Зардушт янги динни яратмади, балки қабиладошлари қадимдан топиниб келаётган оташпарастлик динини ислоҳ қилди. Бошқача қилиб айтганда, у эски диний эътиқод ва тасаввурлар тизимига ўзгариб бораётган замон талаби асосида ўз қарашларини, концепциясини киритди¹⁸.

* * *

Одатда, зардуштийлик дини хақида гап кетганда, олимлар унинг келиб чиқишини бошқа динлар билан боғлашга мойиллик сезади. Олим Тоҳир Каримнинг фикрича, Зардушт таълимоти Ўрол тоғлари, Жанубий Сибирь худудларида вужудга келган ибтидоий мифологик тасаввурлар асосида шакланган¹⁹. Э.О. Берзин эса “Зардушт дини ҳинд-эрон қабиласи динидан ўсиб чиққан”, деб ҳисоблайди²⁰.

Бу фикрларга қўшилиб бўлмайди. Кишилиқ жамияти тарихи ҳосиласи сифатида дин тарихи ҳам кенг тарихий қонуниятлар асосида узоқ тадрижийлик динамикасини талаб этади. Ана шу нуқтаи назардан олиб қараганда, Ҳиндистон, Эрон ва Сибир халқлари дини тарихан олганда ҳеч қачон Ўрта Осиёликларникидан қадимий бўлиши мумкин эмас. Негаки, Ўрта Осиё тарихининг ҳамма даврларида одамлар узлуксиз равишда яшаб келган. Инсониятсиз жамият бўлмагандек, жамиятсиз дин ҳам бўлмайди.

Тарихгача бўлган Европа каби Шимолий Ҳиндистон ҳам абадий музликлар ҳукми остида бўлиб келган. Ҳиндистон ҳудудидаги инсоннинг дастлабки излари мил. ав. 100 минг йиллик замон билан ўлчанадиган иккинчи музлик даврига тўғри келади. Бу соҳа маданияти палеолит тош қуроллари намуналари билан далилланади. Аммо Ҳиндистонда мазкур қурооллар билан бир қаторда одам суяклари қолдиқлари топилмаган. Эрон масаласига келадиган бўлсак, Биҳистун деган жойдан, бор- йўғи, 70-50 минг йилча илгари яшаган одамларнинг қадимги манзилгоҳлари топилган. Бу ерда ҳам одам суяклари қўлга киритилмаган²¹.

Ҳиндистон ва Эроннинг қадимги динига мил. ав. XV – IX асрларида аслан Ўрта Осиёлик бўлган орийлар асос солган. Ҳиндистон тарихи орийлардан бошланади²².

Сибирь тўғрисида шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бу ҳудудлар узоқ муддат давомида абадий музликлар билан қопланиб ётган. Қадимги Ўрта Осиёликлар тарихнинг, асосан, ўрта ва сўнги палеолит даврларидаёқ Сибирга кўчиб ўтишни бошлаган. Буни Ўрта Осиёлик ва Сибирь халқлари тарихининг ҳамма даврларидан битта маданий ҳудудни ташкил этиб келганидан ҳам билса бўлади. Сибирнинг бутун ривожланиш тарихи бевосита ва билвосита Ўрта Осиё билан боғлиқ бўлган²³.

С.А.Токарев ёзади: “Олтойликларнинг Ўлгени, кетларнинг Еси, угрларнинг Нуми Тореси, ненецларнинг Нуми, ёкутларининг Айни-Тойони ва ҳк. худолар қабила худолари эмас ва ҳатто уларнинг ўзларидан олдин ўтган тарихий салафлари ҳам йўқ. Бу образлари соф ҳолда маҳаллий негизда, ташқи таъсирларсиз вужудга келган”²⁴.

С.А.Токарев бу ерда ноҳақ. Дин тарихида бутун бир худолар пантеонининг йўқ ердан, бунинг устига, бирийўла вужудга келиши мумкин бўлмаган ҳолдир. У китобининг бошқа жойида буни тан олади ва ўзига-ўзи қарши боради: “Уларнинг қабила худолари эмаслигининг боси шундаки, қабила култи тўғри маънода қараладиган бўлса, Сибирь халқларида бу тарихан шаклланиши мумкин эмас эди; Сибирда мавжуд иқтисодий ва ижтимоий шароитлар кўпчилик ҳолатларда уюшган ижтимоий гуруҳ сифатида қабила бирлигини шакллантиришга йўл қўймаган”²⁵.

Бундан чиқди, сибирликларда қабилавий тизим ўз ривожини топмаган, демак, ўз маҳаллий худолари ҳам бўлмаган. Ахир, худолар ибтидоси даставвал оила, сўнгра қабилавий шаклланиш

жараёнлариини босиб ўтиши, қабилалар бирлашгандан эса бутун бир пантеонни вужудга келтириш кузатилади.

Қабила худолари култи – илк синфий жамиятга ўтиш давридаги ривожланган қабила қурилишини мустақкамлаш ва мафкурасини акс эттиришга хизмат қилган. Ведалардаги худолар образи эволюциясини Генрих Куно ҳаммадан ҳам яхши кўрсатиб берган. Унинг фикрича, веда худолари даставвал орийларнинг қабила худолари бўлган.²⁶

Демак, Сибирь халқлари худолари томонидан кириб келган култиларнинг бевосита таъсири билан боғлиқдир. Буни С.А.Токревининг ўзи ҳам тан олади: “Улгенга нисбатан айтиш мумкинки, унга ташқи томон таъсири бўлган”.

Олтойликларнинг Зардушт фойдаланган Улген, Эрлик ва бошқа образли илоҳлари аслида ҳам Ўрта Осиёликларга тегишли бўлган. Орийлар мифологияси ва анъанавий таъсирда юзага келган Скандинавия мифларининг узоқ давом этгани, бошқа динлар заифлиги натижасида мифологияга асосланган қадимги Ўрта Осиё халқлари дини ҳамда урф-одатлари жаннатга саёҳат қилишга қарор қилиб, аждаҳо қўриқлаётган тош кўприкка (олтойликларда илон кўприк) дуч келади²⁷. Аслини олганда, ер ости подшолигида марҳумлар руҳини Ўрта Осиё халқларининг ер ости подшоси ва ўлим худоси Эрлик бошқариб боради²⁸. Олтойликлардаги илоҳа Умай Ўрта Осиёликларнинг осмон худоси, уй ўчоғи ва болалар ҳомийси бўлган²⁹.

Бу ва бошқа маълумотлар Сибирнинг ижтимоий ҳаёти тарихининг ҳамма даврларида Ўрта Осиё билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади. Бу ҳолатларнинг ҳисобга олмаган жуда кўпчилик олимлар зардуштийлик динининг асосий озукланувчи томирларини кўра олмайди.

Зардушт таълимотининг концептуал ғояларидан биттаси – нариги дунё тўғрисидаги ғоядир. Инсоният тарихида биринчи бўлиб Зардушт инсонларнинг бу дунёдаги ҳаётига яраша нариги дунёдаги тақдири ҳал бўлажаги ҳақидаги таълимотни юзага келтиради. Зардушт таълимоти асосида ҳар бир инсон ўлгандан сўнг ўз қилмишига яраша марҳамат ёки жазо топиши ғояси ётади. Бундай таълимот на Миср, на яҳудий ва на юнонлар динида, на буддизм ва на Хитой динида бўлган.

Баъзи адабиётларда Мисрда ва Месопотамияда биринчи марта “нариги дунё”даги суд ҳақида илк тасаввурлар пайдо

бўлгани хусусида ёзилади. Бунга мисол қилиб, мисрликларнинг “Мархумлар китоби” ва шумерларнинг Гилгамишнинг мархумлар устидаги сўроқ қилувчи кишига айланиб қолиши кўрсатилади.

Даставвал мисрликлар ҳақида. Мисрда олиб борилган археологик қазув ишлари шуни кўрсатадики, бу ерлар мезолит даврларигагина музликлардан халос бўла бошлайди. Бу ерга аҳоли, асосан мил. ав. V-IV минг йилликларда кела бошлайди ва Нил водийсини илк марта ўзлаштиришга киришади³⁰. Бу диннинг пайдо бўлиши ва шаклланиши учун узоқ муддат эмас; бу шуни кўрсатадики, бу ердаги диннинг гнесеологик илдизлари жуда ҳам қадимги даврларга бориб тақалмайди.

Мисрликларининг “Мархумлар китоби” масаласига келсак, у анча кечки давр – мил. ав. XVII асрларга тўғри келади. Бу даврда Мисрга кўп сонли гиксослар бостириб киради ва қарийб бир – бир ярим аср давомида ҳукмронлик қилади. Улар бу ерга маданий анъаналари, шунингдек, худолари ҳақидаги мифларни олиб келади. Бу хил мифларга чанқоқ бўлган мисрликлар уларни ўзлаштириб олади. Худди шу даврдан кейингина бу ерда аслзодалар доирасида янги боқийлик концепцияси вужудга келади. Бу китобда инсон тақдири ҳақида шаклланиб келаётган Миср халқи ахлоқининг янги радикал тасаввурлари баён қилинади. Айтиш керакки, унда ҳеч нариги дунёдаги бахтли онлар ҳақида қафолат берилмайди³¹.

Хўш, гиксослар кимлар бўлган? Мисрга бостириб кирган гиксослар армиянинг мутлақ катта қисми, аслида, Ўрта Осиёликлар бўлган хеттлардан ташкил топган эди³².

Шумерларнинг ерости дунёси ҳақида гапирадиган бўлсак, Лугальбанд ва Гилгамиш ҳақидаги матнларда худоларнинг ерости дунёсига бориши, у ерда қисқа муддат вафот этиши ва яна янги ҳаётга қайтиши ҳикоя қилинади. Ур-Наммунинг вафоти тўғрисидаги матнда айтилишича, подшоҳ вафот этгач, ерости дунёсига боради. Даставвал у етти ерости илоҳи ва саройларига совғалар ҳамда қурбонликлар элтади. Ерости дунёсининг марказига яқинлашар экан, Ур-Намму Гилгамиш билан учрашади ва ундан мархумлар мамлакати ҳаёти қоидаларини ўрганайди.

Шумерликларнинг ўликлар дунёси – “борса-келмас мамлакат”да ҳамма: оддий одамлар учун ҳам, подшоҳлар учун бир хил-у, ерда барча кўрқинчли бино ичида очлик, сувсизлик, сабр-

сизлик қурбони бўлади. Нариги дунё ҳаёти ҳеч қандай қувончли дамларни ҳадя қилмайди; шунинг учун у ерга бориш ва интилиш шарт эмас³³.

Умуман олганда, кўрсатиб ўтилган мисоллар мантиғи жоннинг тур-шаклида яшай олиши ва ўзга оламга ўтиши ҳақидаги қадимий қарашлар билан боғлиқдир. Бундай примитив кўринишдаги диний мотивлардан нариги дунё тўғрисидаги тизимли сюжет намуналарини излаш ҳам ноўриндир.

Политеистик динларнинг тизимли равишда қиёсий ўрганиш ва кейинги йилларда янада аниқроқ методларни қўллаш натижасида бир қатор ажойиб натижалар қўлга киритилди. Жумладан, қадимий орийларнинг Веда худолари билан Гомер поэмалари худолари ўртасидаги алоқалар аниқланди. Альберт Лорд юнон ва европалик халқларнинг мифологик тасаввурларини тадқиқ қилиш орқали у “Илиада” ва “Одиссея” дostonлари мотиви юнонларга Шарқдан бориб қолганини дадиллик билан таъкидлайди. Унинг назарида, ўз даврида юнонларнинг шарққа юзланиши табиий эди. Зеро, ўша даврларда Шарқ жаҳон маданияти маркази эди³⁴.

Греklar Гомер поэмалари орқали худоларини таниди. Улар рухнинг қўрқинчли ерости подшолиги Аид образи орқали ифодаланган. Аид “Гадес” сўзининг маъноси тўғридан-тўғри ер ости подшоҳлигини билдиради ва бу образ греklar динида муҳим роль ўйнамаган. Ер ости дунёсидаги рух келиб чиқиш жиҳатидан турлича бўлган ва бутун бошли мифологик образлар ёрдамида берилади: Плутон, Персефон, Геката, Эак, Минос, Радамант, Харон, Гермес, Кебер ва ҳк³⁵.

Шимолий Арабистондаги кўчманчи яҳудий қабилалари мил. ав. XIII асрда Фаластинни босиб олади. Бу ерда Ўрта Осиёлик қабилалар – хурритлар яшар, асосан, деҳқончилик билан шуғулланар эди. Яҳудийлар деҳқончилик ишларини ўрганиб олиши билан бирга ана шу қабилаларнинг диний тасаввурларини ҳам ўзлаштириб олган. Дунёга машҳур Библия ҳикоялари – Бутун олам сув тошқини Одам Ато, Момо Ҳаво ва ҳк., аслида, шумерлар ижодига тааллуқли эди. Шумерлар ҳам Ўрта Осиёдан борган қабилалардан эди³⁶.

Қадимги яҳудийлар динида марҳумлар култи умуман аҳамиятга эга бўлмаган, шунга қарамасдан, Иерусалим давридаги (мил. ав. 995 йил) қатъий монотеизм Ягведан ташқари ҳеч қандай худоларни яқинлаштирмаган³⁷.

Мил. ав. олтинчи асрда, Бобил асирлиги пайтида зардуштийлик дини таъсири остида иудаизм дини олам ва одамнинг охириги дамдаги тақдири, “охират” тўғрисидаги тасаввурлар пайдо бўлди³⁸.

Христиан динида нариги дунё эгаларининг алоҳида ва мустақил образлари бўлмаган; уларнинг функциялари христиан пантеонидаги икки муҳим фигура – худо ва шайтон образларига юклатилган. Бу икки бир-бирига қаршиланган икки подшоҳлик соҳиблари сифатида намоён бўлади: осмон подшоҳлиги – жаннат ва азоб-уқубат подшоҳлиги – дўзах³⁹.

Хулласи калом, охират ва қисмат масаласи дунёда биринчи марта қадимги Ўрта осиелик халқлар тасавбурида концептуал сюжетлардан бири сифатида пайдо бўлган ва кейинчалик мисрликлар, яхудийлар, греклар, христиан, буддизм ва исломга ўтиб, бутун дунёга тарқалган.

* * *

Зардуштнинг асосий ғоялари – дунёдаги ҳамма тартиблар яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғилик, ҳаёт ва мамот ўртасидаги курашга боғлиқ, деб тушунтирилади. Одам бу курашда улардан бирини танлаш ихтиёрига эга бўлган, ўз фаоллиги билан дунёдаги адолат тантанасига таъсир эта оладиган шахсдир.

Зардушт таълимотидаги энг катта масала ҳам шу – инсон тақдири масаласидир. Маълумки, барча динларнинг теологик назми бўйича худо ҳамма нарсани яратишга, йўқ қилишга ва яна бунёд этишга қодири мутлақдир. Уларда инсон иродаси эркинлиги инкор этилади. Жумладан, улар талқини бўйича, ҳаёт – фақат келажакдаги, ўлгандан кейинги ҳаётдир.

Зардушт таълимоти, аслини олганда, тақдирнинг азалдан белгилангани ғоясини рад этади. Унингча, инсон эзгулик ва ёвушлик ўртасидаги танловни тўғри ва эркин бажариши лозим; шундоқ танлов нафақат ўзи, балки бутун олам тақдирини ҳал қилиши учун муҳимдир.

Инсоният тарихида биринчи бўлиб Зардушт инсонларнинг бу дунёдаги ҳаётига яраша нариги дунёдаги ҳаёти ҳал бўлажаки тақдирдаги таълимотни юзага келтирди. Зардушт таълимоти асосида ҳар бир инсон ўлгандан сўнг қилмишига яраша марҳамат ёки жазо топиши ғояси ётади.

Зардушт тарғиб этган асосий принциплар – машхур ахлоқий учлик: эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал кўринишида баён этилган.

Зардушт таълимотида Аҳура Мазда – яккаю ягона худо, олий ибтидо. Зардуштнинг сўзларига қараганда, у Аҳура Мазда таълимотини асослаган. Орийларнинг қадимги натурал илоҳлари – дайва (кейинчалик дэви, диви-шайтонлар) Эрон қабилаларининг бир қисмида ҳам худо саналган. Орий худоларининг бошқа гуруҳи – асура (Ҳиндистонда, даставвал эзгу худолар синфи, сўнгра эса девлар сифатида аталган), эронча аҳура деб аталган. Олий Аҳура, Осмон кенгликларининг худоси Мазда номи билан қўшилиб, Аҳура-Маздани (“Донишмандлик эгаси”, “Донишманд жаноб”) ҳосил қилган.

Иккинчи омил, қадимий орийларнинг табиат култи, тўғрироғи, Ведалардаги дастлабки шаклдаги битиклар муҳим роль ўйнаган.

Зардушт таълимотида Аҳура Маздаадолат учун курашда ёлғиз эмас, унга доим куйидаги олти нафар энг яқин ёрдамчиси, фаришталар кўмаклашади: Воҳи Манах (чорва моллари ва эзгу фикр ҳомийси), Аша Ваҳишта (олов ва юксак ҳақиқат ҳомийси), Хшатра Варйа (маъдан ва қудрат, ҳокимият ҳомийси), Сиента Армати (ер ва диёнат ҳомийси), Харватат (сув ва саломатлик ҳомийси) ва Амератат (ўсимлик ва мангулик ҳомийси)⁴⁰.

Аҳура Маздаўзининг ушбу 6 нафар ёрдамчисини муқаддас руҳ кўмагида яратган. Улар ҳам абадийдир.

Ўрта Осиё мифологиясида аждоқлар руҳи ва табиат стихиясининг ҳомийлари ҳақидаги халқ қарашлари асосида 7 олий руҳ ёки тангри образи пайдо бўлган. Бу мифик еттилик “Авесто”даги езулик кучлари сифатида талқин қилинган. Улар Амеша Спента (Барҳаёт илоҳлар) деб аталади, бу ном биринчи марта Аснада Хаптан хаити шаклида учрайди (Асна 393). Қолган худолар язнатлар деб аталади.

Шундай қилиб, етти Амеша Спента етти эзгу кучнинг қўриқчиси ва ҳомийси ҳисобланади: ҳаво, ер, ўсимлик, чорва, инсон ва олов.

* * *

Зардушт таълимотига биноан, инсоннинг баданидан ажралган жон руҳ Чинват кўпригига ўтиб бориши керак. Бу кўприк ёнида руҳни худо Митра ва унинг ёрдамчилари Сраоша билан

Рашну кутиб олади. Худо Митранинг қўлида адолат билан судраш тарозиси бўлади. Тарозида жоннинг яхши-ёмон ишлари тортилади. Эзгулик жонлар учун Чилват кўприги кенгайиб бориб, осмонга йўлни очиб боради, жаннатга олиб бориш учун уни гўзал, ёруғ юзли, оппоқ қўл, кучли, жуссали тўлиқ, сиқик, киприклари бўлиқ, ўн беш ёшли қизча қаршилайди. Агар тарозининг ёвуз ишлари томони оғир бўлса, Чинват йўли торайиб қолади, ўткир қилич дамига айланади. Ёвуз руҳни жирканч, ажина-қари кампир ер тагига олиб кетади.

Бу синовдан ташқари, бутун олам ва инсониятни сўнгги синов – қиёмат кутиб турибди, ана шу кунда халоскор Саошинет келади ва бутун дунёда эзгулик ёвузлик устидан ғалаба қозонади. Барча ўтганлар тупроқдан бош кўтаради, суякларига қайтадан эт битади. Аҳриман ўз салтанати билан янчиб ташланади. Олов худоси Атар шифо ва дўст-биродарлик худоси Аирйаман билан бирга тоғлардаги барча темирларни эритиб юборади, барча жонзот ана шу оловли лавадан ўтади, “иймонлилар учун у худди эндигина соғилган сут кабидир”, гуноҳкорлар эса маҳобатли қиёмат кунининг бу оловли лавасида дўзах билан биргаликда куйиб кетади.

Оламни покловчи ва Аҳриманни ҳалок этувчи ана шу буюк фалокатдан сўнг бу дунёда Ахура Маздадастлаб ният қилган жаннат қарор топади, барча кишилар ўй-фикрларида, сўзларида ва амалларида яқдил бўлади. Касалликлар ва азоб-уқубатлар барҳам топади, абадий адолат, мукамаллик ва ҳақиқат қарор топади. Ёруғлик ва билим худосининг дастлабки ниятига эришуви маъносида ана шу тариқа бу дунё тараққиёти ниҳоясига ўтади.

* * *

Зардуштийлик ўзининг узоқ тарихи давомида сезиларли ўзгаришларга учради.

Ахура Маздакульти илгари Ғарбий Эронда мавжуд эмас эди. Зардуштийликнинг коҳинлар динига айланиши унинг шакли ва мазмунида муайян эволюция олиб келмаслиги мумкин эмас эди. Коҳинларнинг зардуштийлиги бу вақтга келиб (Аҳамонийлар даври) ўзида, эҳтимол, дастлабки зардуштийликка қараганда, монотеизмнинг қаттиқроқ ва изчил кўринишини ифодалагандир. Монотеизм ғояси бир шаклдан бошқа шаклга ўтказилган⁴¹.

Аҳамонийлар даврида оламни қутқарувчилар ҳақидаги маълумот шаклланди. Улар икки ака-ука: Ухшйат-Эрэта ва Ухшйат-Нэма олам охирлаганда тинч ва сокин бир қўлга яқинлашадди, сувда фавқулодда ҳолатда пайғамбар эрлик уруғи сақланиб қолган бўлади, унда чўмилган қиз пайғамбардан ҳомилали бўлади ва Асват-Эрэта (Саошйант) номли ўғил туғади, ана шу ўғлон одамларни ёвузлик билан бўладиган охирги жангга бошлаб болади⁴².

Мил. ав. IV асрнинг биринчи ўн йиллигида Зардушт таълимоти кичик Авесто шаклида кучли ислоҳ қилинган ҳамда Ғарбий Эронда кенг тарқалган (даставвал, балки муғлар ўртасида) ва у ерда расман тан олинган (бу балки Артаксеркс II даврида ва ундан кейинги диний ислохотлар доирасида). Бу Зардуштнинг ахлоқий-маънавий ва диний-фалсафий таълимотини янада сиқикроқ характерда бериш давр талаби бўлгани билан изоҳланади.

Ғарбда Зардушт таълимоти билан бирга, Авесто тили деб улуғланадиган, (маълумки, ҳали ҳам оғзаки тарзда) қабул қилинди. Кичик Авесто тилига келадиган бўлсак, унда Ғарбий Эрон диалектларининг таъсири пайдо бўлди ва кучайди.

Шундай қилиб, Авесто форс-мидиялик ва сўнгра парфиялик муғлар учун муқаддас китобга айланди, улар китобни сақлади ва кейинги юз йил давомида таҳрир қилди. Авестонинг баъзи сўнги билимлари бунга мисол бўла олади. Бу жараён Сосонийлар давригача давом этди.

Сосонийлар давлати шоҳлари (Шопур I дан бошлаб – 239-22) шоҳаншоҳ унвонига эга бўлган. Мобадан Мобад (олий руҳоний), шунингдек, Хербад (руҳоний ходим) унвонлари Сосонийлар даврида жорий қилинди. Давлат Эроншоҳ “Орийлар подшолиги” ёки “эронийлар шоҳлиги” деб аталган. Сосонийлар давлати қоҳинларга таяниб иш кўрди: давлат ёрдамида янги оташкада “олов саройлари” бунёд этилди⁴³. Ардашер I даврида (224-259) зардуштийлик давлат дини деб қилинди: зардуштий руҳонийлар мамлакатда катта сиёсий-иқтисодий таъсир кучига эга бўлди.

Ўзларини Аҳамонийларнинг аждодлари деб ҳисобловчи Сосонийлар сиёсий-ҳуқуқий тамойилларида уларга тақлид қилишга уринди. “Соф зардуштийлик дини яратаман...” “Зардуштийлик дини ва ҳуқуқини тозалаш” ва бирхиллаштиришга келганда, Сосонийлар дарҳол қатъий чоралар кўра бошлади. Аҳамонийлар даврида бўлганидек, Ахурамазданинг биринчилигини эъти-

роф этган ҳолда “барча тарқоқ таълимотлар” энг “ишончилиари” танлаб олинган. Бироқ бу пайтга келиб, зардуштийлик диний-ҳуқуқий таълимоти яна бир бор эволюцияни бошидан кечирган – дуализм бағридан зардуштийликнинг монистик кўриниши пайдо бўлган ва у зурванизм деган ном олган.

Зурванийлар зардуштийлик космогониясини тегония ғояси, яъни Ахурамазданинг келиб чиқиши билан тўлдирган. Ахура Маздазардуштийликнинг монотеизми ва дуализмни, гарчи дуалистлар уни ёвузлик ёки эзгулик курашидан ташқарида бўлишидан маҳрум этган бўлсалар ҳам яратилган ва абадий ҳисобланган. Зурванийлар худонинг олийлигини ягона худо тимсолида эмас, балки “ҳамма вақт бўлган ва ҳамма вақт бўладиган” мавҳум биринчи шахзода Зурвон тимсолида кўрган⁴⁴.

Барча олимларнинг қайд этишича, Зурван эркак бўлган, аммо моҳият-мазмуни унинг аёл эканини билдиради. Бу феноменал илоҳиёт ўтмишини чуқур билмаслик адолатсиз эгзегетик хулоса чиқаришга сабаб бўлади.

Зурвон бирор эзгу иш қилиш ҳақидаги фикрга келгунча ордан сон-саноксиз йиллар ўтиб кетади, ниҳоят, у қурбонлик қилиш ҳақидаги қарорга келади. У эзгу ният йўлида қурбонлик қилар экан, ботинида ўғли – эзгулик, ёруғлик ва билим худоси Ахура Маздапайдо бўлди. Бироқ Зурван кўнглида қилган қурбонлигининг оқибатидан бир шубҳа бор эди ва бунинг оқибатида унинг ботинида хуш бўйлар таратувчи мунаввар ва гўзал Ахура Маздабилан бирга иккинчи ўғли – жоҳил, ёвуз ва бузмакор Аҳриман вужуд келди. У Зурван Ахурамаздани дунёнинг эгаси қилиш ниятида эканини пайқаб, Зурван қорнини ёриб, биринчи бўлиб дунёга отилиб чиқди. Ўз шубҳаларидан туғилган даҳшатли ўғли Аҳраманни кўрган Зурван иккинчи бўлиб Ахурамаздани дунёга келтирди ва бу иккала ака-ука эгизаклар ўртасида ҳаёт-мамот кураши бошландики, ушбу оламнинг ибтидосидан интиҳосигача қадар давом этади⁴⁵.

Мазкур таълимот дуалистик зардуштийликдан фарқ қилган ҳолда ўзини бошқа оқимларга қўймаган, балки уларни бирлаштиришга интилган. Зурван бир-бирига қарши руҳларни юзага келтириб, уларнинг олишувига ўзи аралашмайди. Шундай қилиб, Зурванистик монизм зардуштийлик таълимотини яратиш учун энг мақбул назария бўлиб чиққан. Ушбу назария Парфия мактабининг “чекланган” дуализмга чек қўйган⁴⁶.

Аслида ушбу таълимот жуда қадимги зардуштийлик динидан ҳам, маздаизм динидан ҳам аввал мавжуд эди. Аристотелнинг шогирди Евдем Родосийнинг (мил. ав. IX аср) сўзларига кўра, эрванизм Эрон ва Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган таълимот эди.

Сосонийлар даврида зардуштийлик таълимоти бир эмас, бир неча маротаба ислоҳ қилинди. Бундай уриниш ҳали биринчи Сосонийлар ҳукмронлиги – Ардашер давридаёқ бўлган. Иккинчи уриниш унинг ўғли Шопур I даврида рўй берган. У “тўлиқ” таълимотни яратишда отаси сингари фақат зардуштийлик матнларини тузиш билан чекланиб қолмаган, балки янада илгарилаб борган. Бу пайтда, Р.Ценернинг фикрига кўра, кўп жиҳатдан Сосонийлар теологияси тақдирини белгилаб берган кўплаб антик ва ҳинд фалсафий ғояларининг кириб келиши юз берган⁴⁷.

Бир асрлик танаффусдан кейин V асрда зурванизм асосида “ҳақиқий” зардуштийлик таълимотини яратишга яна бир бор уриниб кўрилган. Бунга Маздак ҳаракат қилган эди.

Маълумки, бу пайтда зардуштийлик догмага – жамиятнинг юқори табақа аҳлига хизмат қилувчи динга айланиб улгурган эди. Маздак (470-529) халқ оммасининг зардуштийлик хоҳинлари ва зодагонларига қарши курашини бошқарган. Маздак таълимоти ёруғлик ва жаҳолат, яхшилик ва ёвузлик курашининг дуалистик қондасидан келиб чиқадиган фалсафий тизимга асосланар эди⁴⁸.

Зардуштийликни ислоҳ қилишга сўнгги марта Хисрав I (531-59) уриниб кўрди. У Маздак енгилгандан кейин неоплатонизмга катта қизиқиш билан қараган. А.Перзханин қайд этганидек, “Авесто” ҳуқуқий наскларининг ўзи Эрон жамияти ривожланиши даражасига жавоб бера олмас эди.

Хусрав I даврида Сосонийлар қонунлари мажмуи – “Бир минг суд қарорлари китоби” юзага келади. Дин ва ҳуқуқнинг алоқасига, жумладан, суд ишларига бундай қараш тасодифий бўлмаган. Эронда кодекслаштиришган ҳуқуқ мавжуд эмас эди. Зурванизм қарор топиш даврида “Авесто”нинг ақидавий ҳуқуқидан аста-секин чекиниш билан бирга зардуштийлик суд тузилишида мослашувчан моделга яқинлаша бошлаган. Янги диний ақидалар яратилмаган эди, қадимий диний ақидалар эса янги ҳуқуқий реалликка мослаб талқин қилинган⁴⁹.

Зардуштийлик дунёнинг энг қадимги динларидан бири бўлиб, яқин ва Ўрта Шарқнинг катта қисмида мил. ав. XI-XII асргача қарийб узлуксиз равишда яшаб келган Эроннинг уч империяси дини эди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Массон В.Н., Сарианиди В.И., Среднеазиатская терракота эпохи бронзы, М., 1973, стр. 134.
2. Кўрсатилган асар, 131-бет.
3. Кўрсатилган асар, 121-бет.
4. Кўрсатилган асар, 138-бет.
5. Токарев С.А., Ранние формы религии, М., 1990, стр. 17.
6. Энгельс Ф., Табиат диалектикаси. Т., 1983, 7-бет.
7. Религиоведение. М., 2007, стр. 319.
8. Беруний, Танланган асарлар, I том, 1968, 236-бет.
9. Турдимов Ш., Қуёш йўли манзаллари, “Соғлом авлод учун” журнали, 2000, 5-сон, 43-бет.
10. Беруний, Танланган асарлар, I том, 1968, 236-бет.
11. Емельянов В.В., Ретуль в Древней Месопотамии, Санкт-Петербург, 2003, стр. 40.
12. Кўрсатилган асар, 48-бет.
13. Кўрсатилган асар, 48-бет.
14. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2013, 8 феврал, 6-сон (4197)
15. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р., Қадимги ва ўрта аср Фарбий Европа фалсафаси, Т., 2003, 5-бет.
16. Емельянов В.В. Ретуль в Древней Месопотамии. Санкт-Петербург, 2003, стр. 49.
17. Религиоведение. М., 2007, стр. 412
18. Асқаров А., Энг қадимий шаҳар, Т., 2001, 20-бет.
19. Тоҳир Карим, По следам “Авесты”, Т., 2007, 83-бет.
20. Берзин Э.О., Зардуштийлик нима? Т., 1972, 1-бет.
21. Жаҳон тарихи, 7-синф учун дарслик.
22. Бешем А., Чудо, котормым было Индия М., 1977, стр.17.
23. Мартынов А.И. Археология СССР, М.,1973, стр. 43-45.
24. Токарев С.А., Ранние формы религии. М., 1990, стр. 346.
25. Кўрсатилган асар, 48-бет.
26. Кўрсатилган асар, 48-бет.
27. Кўрсатилган асар, 48-бет.
28. Абилев А.К., Евдокимов В.В., Казахстан в древности, Караганда, 1991, стр. 117.
29. Кўрсатилган асар, 117-бет.

30. Муҳаммедов Х., Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқий тарихи, Т., 1999, 45-бет.
31. Религиоведение, М. 2007, стр. 31.
32. Рагозина З.А., История Ассирии, М., 1998, стр. 31.
33. Религиоведение, М., 2007, стр. 46.
34. Лорд А., Сказитель, М., 1994, стр. 176-177.
35. Токарев С.А., Ранние формы религии. М., 1990, стр. 202.
36. Религиоведение, М., 2007, стр. 184.
37. Кўрсатилган асар, 117-бет.
38. Кўрсатилган асар, 117-бет.
39. Кўрсатилган асар, 117-бет.
40. Жўраев Й.Т., Саиджонов Й.С., Дунё динлари тарихи, Дарслик, Т., 2002, 42-бет.
41. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В., Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар, Т., 2001, 180-181-бетлар.
42. Сулаймонов Р., Нахшаб – унутилган тамаддун сирлари, 2004, 17-бет.
43. Бойс М., Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., 1988, стр. 138.
44. Ртвеладзе Э.В. 183-бет.
45. Кўрсатилган асар, 183-бет.
46. Кўрсатилган асар, 184-бет.
47. Кўрсатилган асар, 184-185-бетлар.
48. Кўрсатилган асар, 183-бет.
49. Кўрсатилган асар, 184-бет.

Зардуштнинг таржимаи ҳолига оид

Тарихий адабиётларда узоқ вақт давомида Зардушт номи мавхум тимсол сифатида тасаввур қилиниб келди. Бироқ авестошунос ва тарихчи олимларнинг кейинги пайтларда бу борада қўлга киритган янги-янги маълумотлари бошқа нарсани кўрсатди. Зардуштнинг ҳақиқий яшаб ўтганлиги ва унинг таълимоти барчага ҳеч бир ўзгаришсиз етиб келганлиги масаласида иккиланишга асло ўрин йўқдир¹.

Зардуштнинг айна қайси вақтда туғилганлиги тўғрисида “Авесто”да ҳеч қандай маълумот йўқ.

Сосонийлар анъанасига кўра, Зардуштнинг туғилган йили – македониялик Искандаргача 258 йил. Бу сана ҳақида биринчи бўлиб Беруний маълумот берган эди. Шунга кўра, Зардушт Искандарнинг Шарқ ҳудудига юришларидан (бошланиш санаси мил. ав. 334 йил) 258 йил аввал туғилганлиги айтилади².

Шарқшунос олим И.М.Дьяконов бу нақлда шунчаки Зардушт Македонский босқинчилигидан олдин 10 авлод яшаб ўтганлигини назарда тутди (Зардуштни муваффақиятга эришган ёши 42 га 258 қўшилса, яхлит 300 йил ҳосил бўлади).

Йўқ, бу ерда, биринчидан, А.Р.Берунийдан нотўғри иқтибос келтирилган. А.Р.Беруний ўзининг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида: “Зардуштнинг юзага чиқилиши билан Искандар эраси (Искандарнинг Шарққа юришлари эмас!) орасида 258 йил бор”, деб ёзади.

Малумки, Искандар эраси мил. ав. 312 йил 1 октябрдан бошланган. Демак, Искандар эраси билан Искандарнинг Шарққа юришлари саналари ўртасида 22 йил фарқ бор. Шунга кўра, Зардуштнинг таваллуд санаси мил. ав. 592 йил эмас, балки 570 йилдир. Иккинчидан, И.М.Дьяконов нуқтаи назари ҳеч қандай илмий асосга эга эмас.

А.Р.Беруний асарларида Зардушт ҳаётига оид яна бир қанча қизиқарли маълумотлар учрайди. У юқорида эслатиб ўтилган асарида Қуёш тутилиши ҳодисаси муносабати билан Солис (Фалес – мил. ав. VI асрда яшаган юнон файласуфи ва математиги) ҳақида фикр юритар экан, алоҳида қайд этилади, агар у Кайкубод замонида яшаган бўлса, у ҳолда у Зардуштга яқин бўлар эди³. Қуёш тутилишининг бугунги фан ҳисоби бўйича даврдаги аниқ санаси – мил. ав. 585 йил 28 май⁴.

А.Р.Берунийнинг яна бир ҳисоботини кўриб чиқамиз. Унда:

“Зардушт юзага чиқишидан то Яздижард ўлдирилиб, эронликлар давлати барбод бўлгунча 1221 йил ўтган”, дейилади⁵. Демак, $1221 - 651 = 570$. Бу яна Берунийнинг олдинги кўрсатган санасига тўғри келади.

Хуллас, А.Р.Берунийнинг фикрича, Зардушт мил. ав. VI асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган.

Аммо нимагадир кейинги пайтларда зардуштийлик тарихини анча олдинги даврлар билан боғлаш илмий анъанага айланиб бормоқда. Чунончи, таниқли олима Ф.Сулаймонова: “Зардуштийлик дини аввал Мидия ва кейинча Ғарбий Эронда мил. ав. VIII-VII асрларда савдогарлар, муғлар орқали тарқалган бўлса керак”, деб ёзса⁶, философ олим Тоҳир Карим, зардуштлар мил. ав. IX асрда яшаб ўтган, деб ҳисоблайди⁷.

Академик А.Асқаров шу пайтгача Зардуштни бундан 2700 йилча олдин яшаб ўтганлигини кенг тарғиб қилиб келгани ҳолда, ўзининг “Ўзбек халқини этногенези ва этник тарихи” (2007) китобида Зардушт яшаган даврни мил. ав. 2 минг йилликнинг иккинчи ярми деб кўрсатилади⁸.

Бутун-бутун халқлар тарихига дахлдор бўлган буюк шахслар тўғрисида фикр юритганда тарихан асоссиз мулоҳазаларга берилиш ярамайди. Оссурия матнларидаги ономастик маълумотлар шундан дарак берадики, Ғарбий Эронда Мидия давригача (мил. ав. VIII аср) на мидияликлар, на форслар зардуштийлар бўла олиши мумкин эмас эди.

Қаралаётган даврдаги зардуштлик элементларининг ғарбдаги излари – Ахура Мазда култи, дуалистик таълимот кўринишдаги ўхшашликларни нафақат бевосита зардуштийлик билан, балки Зардуштдан олдинги воқелик – илк маздаизм (мил. ав. IX-VI асрларда Мидия, VI-IV асрдаги Аҳамонийлар давлатидаги дин) динининг бу ерга кўрсатган умумий таъсиротидан излаш керак.

Илк зардуштийлик масаласида яна бир ҳолатни ҳисобга олишга тўғри келади. Мавжуд тарихлар бўлиб ўтган воқеликлар анча кечки пайтларда ёзилган. Бу ерда шу нарсани алоҳида қайд этиш керакки, эпик сюжетни тарихий шахсга боғлаш қадимги адабиёт тарихидаги табиий ҳолатдир; буни биз шумерликларнинг диний руҳонийси, ҳарбий арбоби бўлган Гилгамиш мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Гилгамиш ҳақидаги эпик қўшиқлар сюжетида ташкил топган мифлар, тарихий шахс Гилгамишдан анча қадимийроқдир.⁹

Шу ўрнида муғлар фаолиятини энг авжига чиққан даври тарихи ҳақида бир қатор мулоҳазаларни билдириб ўтишига тўғри келади. Мидия подшоси Киаксар ҳукмронлик қилган Астиаг даврида (мил. ав. 585-550) ғарб томон айтирлик ҳарбий ҳаракатлар олиб борилмаган. Лекин худди шу Астиаг даврида Мидия империяси институтларини тартибга солиш йўлга қўйилган. Бугунги кунда илк зардуштийлик деб тушунилаётган мафкура шакли, афтидан, худди шу даврда Мидияда расмий дин сифатида тан олинган.

Муғлар бу пайтга келиб Мидия ва Эронда катта ғоявий кўчга айланиб бормоқда эди. Астиаг зардуштийлик элементларини ўзида сақлаган ушбу дин асосларини давлат дини деб эълон қилса-да, олий руҳонийлик кучларини сезиларли равишда чеклашга ҳаракат қилган ва бу борада жуда қатъий бўлган. Бу эса муғларда кескин норозилик ҳиссини уйғотади. Шу муносабат билан Мидияда жуда оғир ижтимоий-сиёсий муҳит вужутга келади. Ва бу ҳолат, охир-оқибат Астиагни асир қилиб, Кирга топширилиши билан яқунланади; сиёсий тил билан айтганда, Мидия империяси Аҳомонийлар империяси билан алмашади.

Муғларнинг таъсири бу билан чекланиб қолмайди. Бу таъсир Эронга ҳам ўтади. Биргина Камбиз II давридаги сарой тўнтариши бунга ёрқин мисол бўла олади. Камбиз II Мисрдалик пайтида (мил. ав. 522 йилда) кичик укаси Бардиянинг Парсуада тахтни эгаллагани ҳақидаги хабарни эшитади ва зудлик билан Эронга қараб йўл олади. Лекин у сирли равишда йўлда ҳалок бўлади.

Эрондаги бу тахт тўнтариши тўғрисида сон-саноксиз гаплар юради. Доро I томонидан Бехустун қоятошига битилган расмий хабарга кўра, тахтни Бардия номи билан ва аслида Гаумата деб аталадиган муғ эгаллайди.

Гаумата мил. ав. 522 йил 11 мартада тахтга ўтириши биланоқ бутун Вавилонияда тан олинади. Кўп ўтмасдан эса бу шахс подшоҳ сифатида барча халқларнинг қайноқ мухаббатига сазовор бўлади. Янги шоҳ ўлпонларни ва 3 йиллик ҳарбий мажбуриятларни бекор қилади.

Гауматанинг энг муҳим ислохотлардан биттаси сифатида Парсува ва Мидияда марказий культни шакллантириш йўлидан борганлигини санаб ўтиш мумкин. Афсуски, бу ҳаракатлар ушбу доғини топмайди. Гауматани мил. ав. 533 йил 29 сентябрда Доро I ўлдиради. Бу мудҳиш воқелик бутун империя халқларини қуёнбушга келтиради. Вавилония, Парсуа, Мидия, Элам, Марғиё-

на, Саттагидия, Ўрта Осиё ва Мисрда халқ қўзғолонларини келтириб чиқаради.

Академик В.В.Струве бу қўзғолонлар ичида Марғиёна вилоятидаги халқ қўзғолонини алҳида кўрсатиб ўтади. “Авесто” манбаларида кўрсатилишича, бу вилоят ўша пайтда зардуштийликнинг асосий таянчларидан бири бўлган. В.В.Струве Беҳияпун ёзувларга кўра Марғиёнада 55 мингдан зиёд қўзғолончи ўлдирилганига алоҳида эътибор беради ва шундай хулосага келдики, эрамиздан аввалги 522 йилда Марғиёнада зардуштийлик шиори остида фақат зардуштийлик дини душманларига қарши қудратли халқ қўзғолони бўлган.

Мазкур исёнларни жуда қийинчилик ва катта йўқотишлар билан бостириб, тахтга мустаҳкам ўрнашиб олган Доро I барибир ҳам муғлар билан муросага келишга мажбур бўлади. Натижада Доро I муғлар ёрдамида зардуштийлик динининг янги, ўз сулоласининг эҳтиёжлари учун бирмунча яроқли бўлган вариантыни ишлаб чиқади.

Шундай қилиб, Эронда қоҳинлик билан шуғулланувчи муғлар Мидия қабилаларнинг зардуштийлик типидagi диний ўтказувчилар бўлиб майдонга чиқадилар.

Хулласи калом, Зардуштнинг болалик пайтларига қайтамыз. А.Р.Беруний Зардуштни ижтимоий ҳаёти тўғрисида бир қатор маълумотлар келтиради. Бизнингча, мазкур маълумотларда маълум тарихий асослар бор.

А.Р.Беруний ёзади: “У Манучеҳр подшоҳ наслидан, муғлар хонадонидан, уларнинг кўзига кўринган кишилари ва улуғларидан эди”¹⁰.

Хўш, Муғлар ким бўлган?

Шу ҳақда икки оғиз сўз. Муғлар дунёнинг энг қадимги халқларидандир. Аристотель ўзининг фалсафа ҳақидаги дастлабки китобида муғлар, ҳатто мисрликлардан ҳам қадимийроқдур, деб ёзган. Аслида тарихда шумерлар, орийлар деб шарафланадиган халқларнинг асосий, диний раҳнамоларни муғлар ташкил этган.

“Динкард” ва паҳлавий тилидаги бошқа китобларда Зардуштнинг исми “Магупта” шаклида зикр этилган. Бу ёдгорликлар араб тилига таржима қилинганда Зардушт “Мажус” ва “Мажуса” тарзида ўгирилиб, шундай ёзилган.

Бу жуда ҳам тўғри эмас. Негаки “Лисон ул-Араб” қомусида “мажусий”, “мажус” сўзлари қиёс қилиниб, бу сўзларнинг бир-

лик шакллари отлашган нисбий сифат экани кайд этилган. Зардуштлиқ қоҳинлари муғ дейилган, буни юнонлар ва руслар “маг”, “маги”, араблар эса “мажус” шаклида қабул қилганлар.¹¹

Таниқли олима Ф.Сулаймонова ҳам шунга ўхшаш мулоҳазаларни айтади: “муғ” сўзининг илк бор “маг” шаклига айланиши ҳам юнонлар билан боғлиқ бўлиб, фикримизча, “маг” қадимги юнон тили қоидаларига бўйсундирилган ҳолда “мажус”га айланиб, шарқда “мажус” шаклида тарқалган.¹²

Бу фикрларга қарши чиқмаган ҳолда, XIX асрда яшаган ажойиб рус тарихчи олимаси З.А.Рагозинанинг бу сўз этимологиясининг генезиси жуда ҳам қадимги тарихга бориб тақалиши тўғрисидаги мулоҳазаларини келтириб ўтмоқчимиз: “Шумернинг қадимги турон тилида руҳоний, диний арбоб “имга” деб аталган. Семмитлар бу сўзни “маг”деб ўзлаштирганлар. “Рабмак”, яъни “улуғ диний арбоб” Вавилон ва Оссурия подшоҳлари саройида муҳим вазифа ҳисобланган. Ана шундан “магус”, “магия”, “маг” атамаларини бутун европаликлар ўзлаштирган”¹³.

Бундан кўринадики, айна атама, биринчидан, биз ўйлаганимиздан ҳам қадимийроқ, иккинчидан, бу сўз, аслан туронча, яъни қадимги туркийча экан.

Сўз узоқ яшаш хусусиятига эга. Ҳозир, яъни мустақиллик даврида бемалол истеъмолга киритилган “маг” асосли “магистр”, “магистрлик”, “магистратура” каби чиройли иборалар аслида ҳам ўзимизники экан.

Илк мавзуга қайтамыз. Берунийнинг айтишича Зардушт отаси ёрдамида ёшлиқданоқ билим олишга киришади.

Дастлаб отасидан, кейинчалик, отаси билан бирга Нуротага боради. Нурота худудида ўзига хос қоҳинлик мактаблари амал қилиб, бу ерда турли маъбудлар шаънига айтилган алқовлар, афсун, қайтариқлар, намозликлар, зикру само ва бошқа дуою такбирлар ўргатилган.¹⁴

Зардушт отаси билан Кичик Осиё мамлакатларига борганлиги ва у ерда “Оссурия муғлари дарслиги”дан сабоқ олганлигини ушбу китобнинг “Авесто ва Зардушт” бобида айтиб ўтдик.

Айниқса, унинг такомиллида, Берунийнинг такидлашича, Пифагор ва унинг шогирдлари муҳим ўрин тутади. Аввало Пифагор тўғрисида икки оғиз сўз. Пифагорда ёшлигидан ҳамма нарсага қизиқувчанлик бор эди. У зардуштийлик дийнининг илк босқичига жуда қизиққан ва Мисрда 22 йил қоҳинлардан таълим-тар-

бия олади. У ерда мажусийлик ва яхудийлик қорилган бир мазҳабни тутган сомирийлар яшар эди. Шунинг учун Мисрда илм сирларини ўрганиш учун ҳатто хатна қилдиришга ҳам рози бўлган. Акс ҳолда у китобларга яқинлаштирилмасди.

Мил. ав. 525 йили Мисрни форслар забт қилган, форслар кўпинча мисрликларни асир олиб, Шарққа жўнатар, улар орасида Пифагор ҳам бўлган. У Бобилга келиб, 12 йил давомида ўша ердаги қоҳинлардан таълим олди. Апулейнинг таъкидлашича, Пифагор ҳинд донишмандларидан ҳам таълим олган. Пифагор 34 йил муҳожирликда Миср, Бобил (Вавилон), ҳатто Ҳиндистонда ҳам яшаган.

Берунийнинг уқтиришича, Фисоғурнинг (Пифагорнинг) шогирди файласуф Бобилга борган. У Зардушт билан учрашган ва ундан таълим олган¹⁶.

Зардушт мана шу ибодатхоналарда ҳам ўз билими ва амалий кўникмаларини оширган. Охирида Зардушт Сиблон (Циблон) тоғига кириб, бир қанча йил шу ерда яшаган ва китоби устида иш олиб борган.

Мана шундай узоқ йиллик изланиш машаққатлари эвазига Зардуштда юксак билим, жасорат, бақувватлик, руҳан тетиклик ва закийлик салоҳияти бўй кўрсатган еди.

Зардушт тахминан мил. ав. 530 йилда Туронга қайтиб келади.

Туронда эски диннинг ашаддий ихлосмандлари яшар эди. Диний таълимотни қандай бўлса, ўшанақа сақлаб қолиш ва уни оммага ташвиқ қилиш, ибодат ва диний маросимларни бажо келтириш ва ҳқ. ишларни амалга ошириш уларнинг вазифаси эди.

Хумбузтепа ҳудудидаги ибодатхона қазишмалари чоғида топилган археологик материаллар таҳлил қилинди ва тизимлаштирилди. Стратиграфик тадқиқотлар ибодатхонанинг мил. ав. V асрга тааллуқли эканини яна бир бор исботлайди. Қазишмалар натижасида кўплаб бой ва ифодали топилмалар: бус-бутун сақланган косалар, қадахлар олинди. Шунингдек, ноёб ҳайкалчалар (терракота) ҳамда мил. ав. V асрга оид бронзадан ишланган камон учи топилди.¹⁷

Сергей Баратов ва археология гуруҳининг Зардуштийлик ибодатхонаси бўйича олиб борган тадқиқотлари “Мир” телеканали орқали намойиш этилди.

Зардуштнинг диний ихлосмандлари бу ердагиларга ёқмайди. Натижада у Эронга қувилади. Эрон ва Туронда қариндош

ҳалқлар яшарди. Уларни ирқ ҳам, тил ҳам эмас, балки дин иккига ажратди. Эски дин ҳимоячилари туронликлар, янги дин тарафдорлари эронликлар деб атала бошлади. Ана шундан Эрон ва Туронга ажралиш бошланди¹⁸.

Нафақат дин, балки замон, вақт ҳам фарқ қилади.

Зардушт Эронда қуёш тақвимини қабул қилди (бу ҳақда алоҳида ҳикоя қиламиз), туронликлар эса ўзлари эскидан амал қилиб келган ҳисобларида қолиб, Зардушт эълон қилган йилни бекор қилди.

Бундан ташқари, мифология ва космогония 180 градусга ўзгариб кетди¹⁹.

Хулласи калом, кўп ўтмай Зардушт янги ҳомий топди. Бу ҳақда ҳам махсус ҳикоя қиламиз. Янги ҳомий раҳбарларида янги-янги режаларни амалга оширди.

У мил. ав. 528 йилда пайғамбарлик даражасига эришади.

Зардуштнинг ота-онаси ҳақида. У Хоразм ҳокимлигига қарашли вилоятда чорвачилик билан шуғулланган Спитама уруғидан бўлган. Беруний Спитама номини Сафид Туман шаклида киши оти сифатида кўрсатади²⁰.

Зардуштнинг отаси ва онаси исмлари Поурушасп ва Дугдова бўлган. Отасининг исмига “асп” қўшимчаси қўшилган. Берунийнинг айтишича, муғлар авлодидан бўлган. Унинг камбағал бўлганлиги уйдирма. Эронда улуғ подшоҳлар ва уларнинг яқинлари исмига “асп” қўшиб айтилган. Мисол сифатида Биварасп – Заҳҳоқнинг исми, Луҳрасп (Қайлуҳрасп), Зардуштнинг ҳомийси Биштосп, Жомосп ва бошқа кестиришимиз мумкун. Онасининг исми Дугдова бўлган. Соф туркона. Дугду сўзи қуёш маносини билдиради. Эслайсизми, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарига ақлга Ўғдулмиш номи берилган. Ўғдулмиш сўзининг компоненти Ўғду+л+миш, ўзаги “ўгдў” сўзидур. Унинг ҳозирги маънодошлари Кунтуғди, Офтобойим ва ҳ.к.га тўғри келади.

Ва ниҳоят, унинг исми – Зардушт тўғрисида.

“Зардушт” сўзининг этимони форс тилидан “зар” асосига бориб тақалади. Бундан ташқари “зард” сўзининг маноси нафақат тилларанг балки кўчма маносидаги “офтоб”ни ҳам билдиради. Айни шу ерда Эрон подшосининг ўз исмларига қўшимча тарзда лақаб қўйиш анъанасини эслатиб ўтиш ўринлидир. Беруний: “Шахсий лақабларга келганда, бу Ислом давлатидан олдин Эрон подшоҳларидан бошқада бўлмаган”, деб ёзади.²¹ Лақаб қўйган-

да ҳам муайян шахснинг, табиати, қудрати, инсоний хислатлари инobatга олинган. Улар ичида қуёш, нур, ёруғлик, оташ ва ҳқ. ўхшатишлар билан боғлиқ сон-санoқсиз лақабларнинг учраши фикримиз далилидир. Масалан, Жамнинг лақаби – “шид”, яъни “ёрқин нур сочмоқ”; Собирнинг лақаби – “заррин” яъни “олтин”; Баҳромнинг лақаби – “рушан” яъни “ёруғ”, “равшан” ва ҳқ²².

Тўғриси айтганда, Зардуштга “олтин туяли”, “олтин туя эгаси”, “туялар етаклаган одам” каби лақаблар унчалик ҳам ёпишмайроқ турибди. Тахминимизча, унга “зардўз” яъни матога зарни, олтинни нақшлайдган заргар касбли кишига берилган нисбатдир.

Зардушт лақаби кейинчалик берилган. Бу борада Берунийда ҳам қайд бор: “Пурушосфнинг ўғли Сафид Туман деб машҳур бўлган ва Зардушт номи билан танилган”²³.

Зардушт ўз замонасининг етук донишманд олими, шоири бўлиш билан бирга моҳир ҳуснихат устаси - хаттот ҳам бўлган. Қарийб 30 йилдан ортиқ вақт ичида кўплаб устозлар қўлидан таҳсил олган, йирик мактабларда ўз тажрибасини орттирган. Берунийда яна Зардуштнинг мажусийлар “Авесто” деб атайдиган китоб билан юзага келганлигини айтади.²⁴ Бу нимани билдиради? Бу шуни билдирадики, “Авесто”нинг дастлабки нусхасини Зардушт ўз қўллари билан ёзган.

Шу ўринда китобхонларда улкан ҳажмдаги ёзувларга (12 минг қорамол териси) наҳотки шунча миқдордаги олтин суви ишлатилган бўлса, деган шубҳа туғилиши табиий. Бунинг учун мазкур ҳолатга ўша давр нуқтаи назари билан қарашга тўғри келади. Мил. ав. XII-VII асрларда темир кашф этилиши ва унинг бутун дунёга тарқалиши воқелиги олтин, қумуш, мис каби қимматбаҳо нодир маъданлар нархини ҳаддан ташқари тушириб юборган. Темир ўша пайтда бу хил рангли металллардан юз чандон қиммат юрган.

Хуллас, тахминимизча, Зардушт “зардўз” деб сифатланган, кейинчалик бу сўз фонетик ўзгаришларга учраган: Зардушт Зардўз.

АДАБИЁТЛАР:

1. История Востока . 1. Восток в древности. М., 2002, 587-бет.
2. Сағдуллаев А., Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., 1996, 18-бет.

3. Беруний, Танланган асарлар. 1- т., 1968, 63-бет.
4. История Востока . 1. Восток в древности. М., 2002, 586-бет.
5. Беруний, Танланган асарлар. 1. Т., 1968, 148-бет.
6. Сулаймонова Ф., Шарқ ва Ғарб, Т., 1997, 35-бет.
7. Тохир Карим По следам “Авесты” Т., 2007, 69-бет.
8. Аскарлов А., Ўзбек халқининг этногенизи ва этник тарихи. Т., 2007, 124-бет.
9. История Востока. I том, Восток в древности. М., 2002, стр.50.
10. Беруний, Танланган асарлар. 1. Т., 1968, 236-бет.
11. Ҳасанов А. Қадим Арабистон ва илк ислом Жоқилия асри. Т., 2001, 192-бет
12. Сулаймонова Ф., Шарқ ва Ғарб, Т., 1997, 35-бет.
13. Рагозина З.А., История Халдеи. М.,1998, 236-бет.
14. Турдимов Ш., Қуёш йўли манзиллари, “Соғлом авлод учун” журн., (55)-сон, 41-бет.
15. Емельянов В.В., Ритуал в древней Месопотамии. Санкт-Петербург, 2003, 40-бет.
16. Беруни, Танланган асарлар. 1. Т., 1968, 237-бет.
17. “Маърифат” газетаси, 2015 йил, 19-сентябрь, №75(8828).
18. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2013 йил 8 феврал, №6(4197).
19. Гумилев Л.Н., Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1991, 57-бет.
20. Гафуров Б.Г., Таджики. М., 1972, 27-64-бетлар.
21. Беруний, Танланган асарлар. 1. Т., 1968, 237-бет.
22. Қўрсатилган асар, 130-бет.
23. Баҳодиров Р.М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таъсифи тарихидан. Т., 1995, 78-бет.
24. Беруний, Танланган асарлар, 1. Т., 1968, 237-бет.
25. Беруний, Танланган асарлар, 1. Т., 1968, 237-бет.

Зардуштнинг ҳомийси ким бўлган?

Зардуштнинг ҳомийси сифатида Виштасп образи алоҳида ўрин тутади. Хўш, бу шахс ким ва у подшоҳлик қилган мамлакат қаерда жойлашган?

А.Р.Берунийда Виштасп, Биштосф, А.Навоийда Гуштасп, Ал-Хоразмийда Кайбиштосб шаклида келган бу подшоҳ тарихини ойдинлаштириш авестошуносликнинг бугунги кундаги энг чигал муаммоларидан биридир.

И.М.Дьяконовнинг айтишича, Арёшайёна Кави Виштасп подшоҳлиги бўлиб, Дрангиана, Саттагидия, Ария, Марғиёна ва Амударё ўрта оқимидаги вилоятларни бирлаштирган. В.В.Хеннинг ва И.Гершевич бу подшоҳликни Марв-Ҳирот атрофида жойлаштирган. И.В.Пьянков эса Кави Виштасп давлатини Бақтрия худудида жойлашган деб ҳисоблайди¹.

Виштасп подшоҳлиги, олимлар назарда тутганларидек, на у ва на бу худудда жойлаша олиши мумкин эди. Негаки, бу фактлар тарих ҳақиқатига тўғри келмайди.

Маълумки, Зардушт таълимоти Аҳамонийлар давлати даврида воқелик бўлган. Доро I зардуштийлик динининг янги, ўз сулоласининг эҳтиёжлари учун бир мунча яроқли вариантнигина ишлаб чиқади.

Доро I Зардушт динини тинчликни, адолатни, жангу жадалларсиз ҳаётни тарғиб қилгани учун ҳам қабул қилолмасди.

Доро I давридаги Эронда Аҳура Мазда култи билан бирга Эрон қабилаларининг қадимги культларидан ҳам воз кечилмаган эди. Бундан ташқари, Доро I Аҳура Маздани худо деб билиш билан бирга, ўзини Миср худоси Нейтнинг ўғли деб эълон қилади. Аммон ва бошқа мисрлик худоларга атаб ибодатхоналар қуради, қурбонликлар бағишлайди².

Персепо́л архивининг мил. ав. VI – V асрларнинг бошларига оид ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, Персепо́лда Парсуа ва Эламнинг бошқа шаҳарларидаги подшоҳ омборхоналарига Аҳура Маздага ва бошқа Эрон худолари, Элам ва Вавилон худоларига атаб маҳсулотлар (вино, буғдой, гўшт ва ҳк.) келтирилган. Қизиғи шундаки, Аҳура Мазда ҳар доим ҳам худолар рўйхатининг бошида келтирилса-да, нимагадир, унинг култига Элам худоларининг бирига аталган винодан 3 марта кам вино ажратилади. Умуман, Эрон худолари пантеони Персепо́л матнларида элам худоларига тез-тез ўрин бўшатиб беради³.

Бу, Доро I ва ундан олдинги подшоҳлар даврида Зардушт таълимотининг амалиётга жорий қилинмаганини кўрсатувчи ёрқин далил ҳисобланади.

Жуда кўпчилик адабиётларда барқарор марказлашган бош-қарувни яратишга бўлган интилиш зардуштийликдаги асосий ғояларнинг муҳим хусусиятларидан бири сифатида баён этилади. Зардуштийликнинг сиёсий ғоялар тизимига кирувчи ҳокимият шакллари тўғрисидаги масала доно, адолатли шоҳ ҳокимиятини тан олиш, зулмкор ҳокимиятни рад этиш кўринишида ҳал этилган⁴. Шунинг учун ҳам Зардушт ўз диний тизимида “қўшинни жангга мослаб, саф торттирадиган, ёв сафини титратиб, лашкар бошида туриб жангга кирадиган” Митрадан ҳам, ҳатто “қахрамонларга куч-қувват ва муваффақият бахш этувчи” сифати учун, доимо гўзал, бакувват ва хушқомат Анахитадан ҳам воз кечди. Тўғри, Зардушт вафотидан кейин бу худолар яна диний амалиётга киритилди⁵.

Зардушт таълимотининг Эронга олиб борилган вақти мил. ав. V асрнинг ўрталарига тўғри келади. Барча тарихий ҳужжатларнинг тасдиқлашича, мифологик талқиндаги Кави Виштасп тимсолида Доро I нинг ўғли – Ксеркс (Доро ибн Доро) назарда тутилган. Маълумки, Ксеркс мил. ав. 486 – 465 йилларда подшоҳлик қилган.

А.Р.Берунийда шундай қайд бор: “Подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида (Абистонинг) ўн икки минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди”⁶.

Хўш, Зардушт қандай қилиб подшоҳ Доро ибн Доро хайрихоҳлигига эришди? А.Р.Беруний шундай ёзади: “У вақтда Биштосбнинг Жомосп исмли вазири бор эди. У Зардуштга имон келтирди ва унга тобе бўлди”⁷. Аслида, Жомосп ким бўлган? А.Навоий “Тарихи мулуки Ажам” асарида: “Жомоспким, замонининг саромади эрди”, деб ёзса⁸, бошқа бир асари – “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да: “Жомосп ҳаким Гуштаспнинг қариндоши ва Луқмоннинг шогирди эрди. Юлдузлар илмига (астрономия) доир ажойиб ҳикматлари бор. Ўз замонасидан 3 минг йилгача бўладиган ишларни олдиндан айтган”⁹.

Демак, биз бундан Гуштаспнинг вазири ва қариндоши Жомосп ҳам ўз даврининг етук астрономи бўлганини ва Зардушт билимини, унинг астрономия соҳасидаги “қувваи ҳофизаси”ни синаб кўргандан кейин Зардуштга тан бергани ва уни подшоҳ

хайрихоҳлигига эриштиришда маълум хизмат қилганини билиб оламиз.

Тадқиқотчиларнинг ҳисоблашича, қадимги тарихда дин ва тақвим узвий боғлиқ бўлган¹⁰. Қаралаётган ва ундан олдинги даврларда юксак билим ва истеъдодга эга бўлганлар подшоҳлар учун тақвимлар туза билган¹¹. Шу сабабли ҳам Зардуштнинг салоҳияти юксак қадрланган.

Аҳамонийлар даврининг энг йирик ютуқларидан бири қадимги Ой тақвими бўлса, иккинчиси Ксеркс даврида қабул қилинган Куёш тақвими эди. Куёш тақвимини айнан Зардушт ислоҳ ва жорий қилинган¹².

Бу тақвимнинг қиммати шундан иборатки, у Зардушт вафотидан кейин ҳам минг йилча, яъни милодий VII асргача амалиётда бўлиб келган.

Ксеркс яккахудолик принципини анча изчиллик билан ўтказишга интилади. 1935 йилда Персеполда олиб борилган қазилмаларда Ксеркс ёзиб қолдирган битик топилди. Унда, жумладан, шундай дейилади: “Мен нимаики қилган бўлсам, Ахура Мазданинг иродаси билан қилдим. Мен бирон ишни қила олмаганимда Ахура Мазда менга ёрдам берди”.

Аҳамоний Форс давлатидан бизгача етиб келган диний ҳужжатлар ичида муҳимларидан бири бўлган ушбу ҳужжат олимлар ўртасида кўплаб баҳсларга сабаб бўлди. Бу баҳслар “Бразман” атамасининг маъноси (В.В.Струве буни “муқаддас олов” деб қилади, битиклар ёзилган санани эрамиздан аввалги 485 йил деб кўрсатади) ва Ксеркс диний сиёсатининг зардуштийлик билан бевосита алоқадорлиги ҳақида эди.

Юқорида эслатилган битикда яна бир характерли маълумот бор: “Ахура Мазданинг иродаси билан мен бу мамлакатларни мағлуб қилдим ва ҳаммасини ўз ўрнига қўйдим. Бу мамлакатларда аввал девлар иззат-ҳурматда эди. Кейин мен Ахура Мазданинг иродаси билан бу девлар маконини яксон этдим ва “Девлар ҳурмат қилинмасин!” деб мурожаат қилдим...”¹³

Гап бу ерда, афтидан, Эрон ва чет эллардаги бошқа культ объектларини бузилиши ҳақида гап кетяпти. Ҳақиқатан ҳам, у Зардушт рад этган Митра, Анахита ва бошқа қадимги Эрон худолари ибодатхоналарини вайрон этади.

Эрамиздан аввалги V асрда Форс империясига ташриф буюрган Ҳеродотнинг гувоҳлик беришича, Ксеркс оламдан ўтгандан

g	𐬀	𐬁	𐬂	𐬃	𐬄	𐬅	𐬆	𐬇	𐬈	𐬉	𐬊	𐬋	𐬌	𐬍
k	x	x'	x''	g	g'	y	c	j	t	g	d	ḍ		
𐬎	𐬏	𐬐	𐬑	𐬒	𐬓	𐬔	𐬕	𐬖	𐬗	𐬘	𐬙	𐬚	𐬛	𐬜
ḷ	p	f	b	w	ḡ	ḡ'	ḡ''	n	n'	n''	ḡ	m		
𐬝	𐬞	𐬟	𐬠	𐬡	𐬢	𐬣	𐬤	𐬥	𐬦	𐬧	𐬨	𐬩	𐬪	𐬫
m	y	y'	y''	r	s	z	š	ž	š'	š''	h			

Avesta dilinin əlifbası
(hərflərin yazılışı və qəbul olunmuş oxunuşu)

Saitlər

1 𐬀 a	2 𐬁 ā	3 𐬂 e	4 𐬃 ē	5 𐬄 o	6 𐬅 ō	7 𐬆 o
8 𐬇 ō	9 𐬈 ā	10 𐬉 a	11 𐬊 i	12 𐬋 ī	13 𐬌 u	14 𐬍 ū

Samitlər

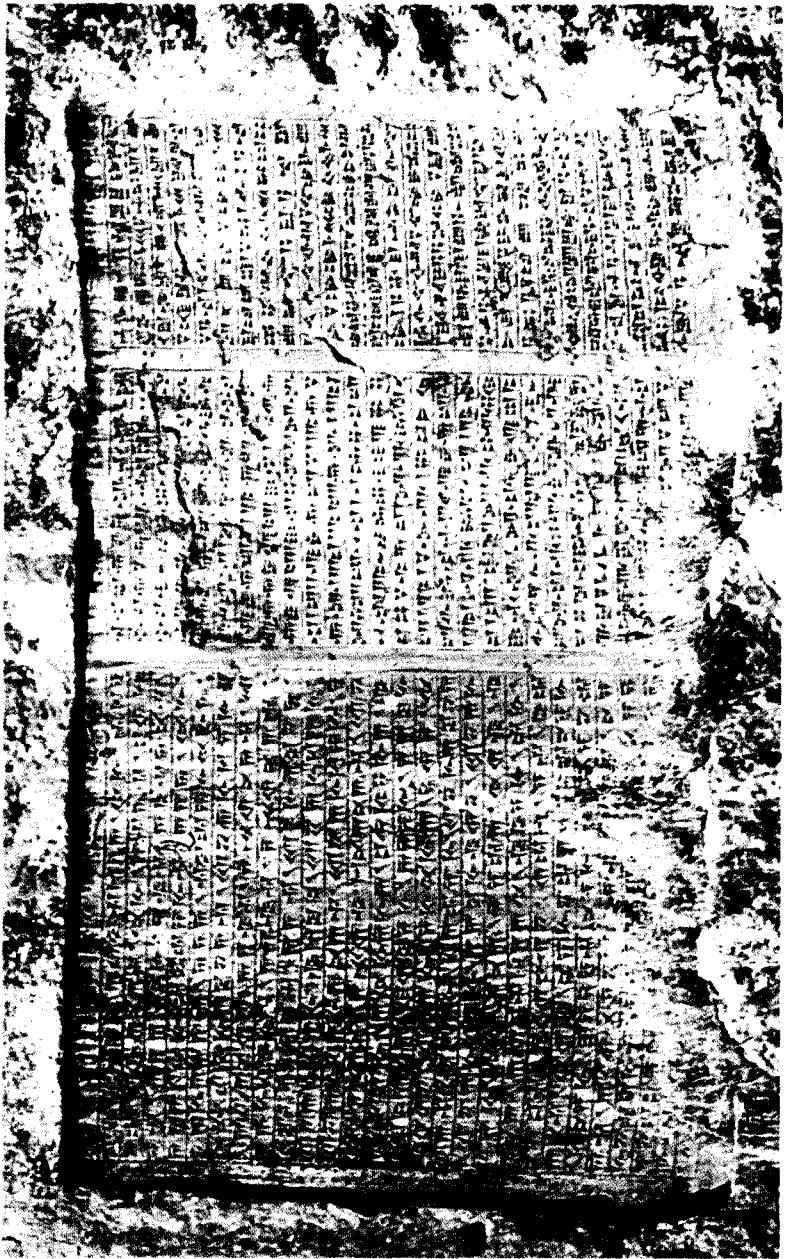
15 𐬎 k	16 𐬏 x	17 𐬐 g	18 𐬑 γ	19 𐬒 c	20 𐬓 j	21 𐬔 t
22 𐬕 ḍ	23 𐬖 d	24 𐬗 ḍ	25 𐬘 ḷ	26 𐬙 p	27 𐬚 f	28 𐬛 b
29 𐬜 w	30 𐬝 n	31 𐬞 ḡ	32 𐬟 ḡ'	33 𐬠 ḡ''	34 𐬡 nm	35 𐬢 y
36 𐬣 y'	37 𐬤 v	38 𐬥 v'	39 𐬦 r	40 𐬧 s	41 𐬨 z	42 𐬩 š
43 𐬪 š'	44 𐬫 š''	45 𐬬 ž	46 𐬭 h	47 𐬮 h'	48 𐬯 x'	

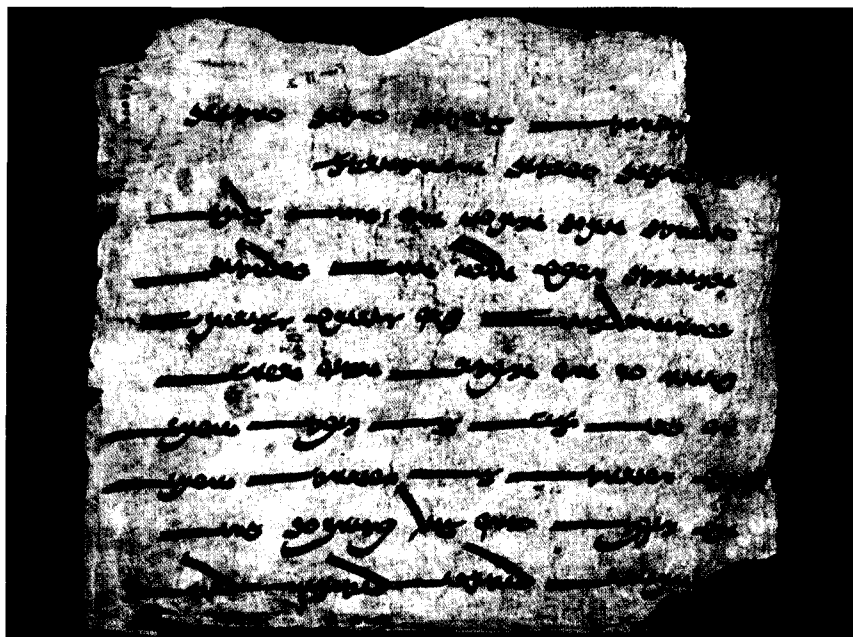
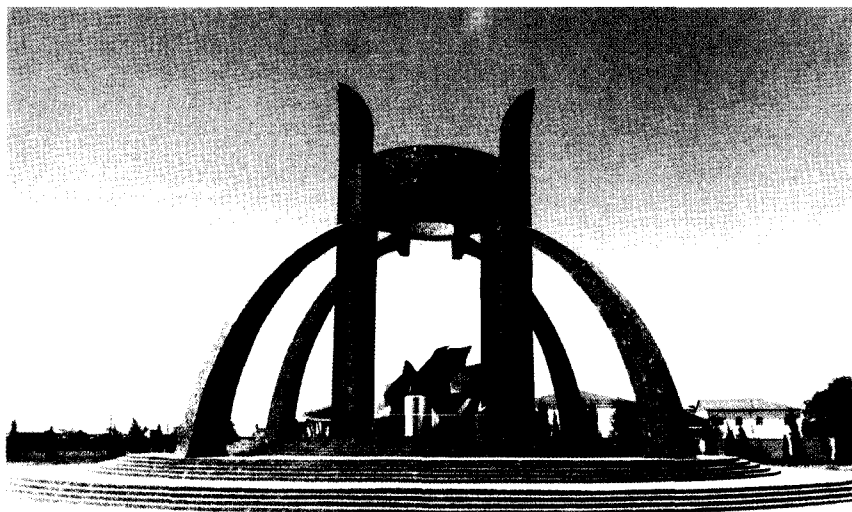
Liqaturlar

49 𐬰 šī 50 𐬱 šē 51 𐬲 šā

Fargard 1.

𐬀 𐬁 𐬂 𐬃 𐬄 𐬅 𐬆 𐬇 𐬈 𐬉 𐬊 𐬋 𐬌 𐬍 𐬎 𐬏 𐬐 𐬑 𐬒 𐬓 𐬔 𐬕 𐬖 𐬗 𐬘 𐬙 𐬚 𐬛 𐬜 𐬝 𐬞 𐬟 𐬠 𐬡 𐬢 𐬣 𐬤 𐬥 𐬦 𐬧 𐬨 𐬩 𐬪 𐬫 𐬬 𐬭 𐬮 𐬯 𐬰 𐬱 𐬲 𐬳 𐬴 𐬵 𐬶 𐬷 𐬸 𐬹 𐬺 𐬻 𐬼 𐬽 𐬾 𐬿 𐬿

сўнг ҳам маҳаллий худоларнинг эҳромлари қайта тикланмаган.

Ксеркснинг диний ислоҳоти Аҳамонийлар ҳоқимияти айна қудратга тўлган пайтда, форс армиясининг Грецияга ҳужум қилиб бутунлай тор-мор бўлишидан ва натижада унинг аста-секин таназзулга юз тутишидан беш йил аввал амалга оширилганди¹⁴.

Нима бўлганда ҳам Ксеркс ислоҳоти ягона марказлашган динни жорий этиш йўлидаги жуда улкан қадам эди.

Ксеркс нақадар қудратли бўлмасин, барибир ўз диний ислоҳотини Зардушт орзу қилган даражага олиб чиқа олмади.

Шундай қилиб, Зардуштнинг ҳомийси бўлган Виштасп тим-солида подшоҳ Ксеркс (Доро ибн Доро) бўлган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Сағдуллаев А., Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Т., 1996, 46-бет.
2. История Древнего Востока, М., 1988, стр. 280.
3. Кўрсатилган асар, 280-бет.
4. Ртвеладзе Э.В., Саидов А. Х., Абдуллаев Е. В., Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар, Т., 2001, 224-бет.
5. История Востока, Т. I., Восток в древности. М., 2002, стр. 281.
6. Беруний, Танланган асарлар, I т., 1968, 238-бет.
7. Кўрсатилган асар, 238-бет.
8. Навоий, Мукамал асарлар тўплами. 16-том, Т., 2000, 211-бет.
9. Навоий, Тарихи анбиё ва ҳукамо, Самарқанд, 1990, 124-бет.
10. Войцеховский А.И., Загадки древних святынь. М., 2005, стр. 306.
11. Емельянов В.В., Ритуал в древней Месопотамии. Санкт-Петербург, 2003, стр. 32.
12. История Востока, Т. I. Восток в древности, М., 2002, стр. 310.
13. Берзин Э.О., Зардуштийлик нима, Т., 1972
14. Кўрсатилган асар.

“АВЕСТО” ВА ЗАРДУШТ

Авесто” қадимги Ўрта Осиё, Эрон, Кавказ, Афғонистон, Россия, Болтиқбўйи республикалари халқлари тарихи, географияси, тили, дини ва ҳк.га доир нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган қомусий асардир.

Қадимда тил ривожидан, сўз бойлиги ва умумий маданият, мулоқот доираси, фаол маълумотлар, инсоният тажрибаси авлоддан-авлодга етказиб берилган. Айниқса, халқ оғзаки ижоди – фольклор намуналарини хотирада сақлаш, мифларни кунма-кун такрорлаш анъанаси мавжуд бўлган¹. Антик давр педагогикаси талабларидан бири ҳам қабила мифлари ва оғзаки ижод намуналарини тўлиқ ўрганиш ва ёд олишни талаб қилган.

Шу нуқтаи назардан, Зардушт ҳам бундан мустасно эмас. Халқ бойлиги ҳисобланмиш “Авесто” талқинини ҳам у ёддан билган.

“Авесто” билан Зардушт шахси ва даври ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик жиҳати йўқ. Чунки улар ўртасини катта сферик замон оралиғи ажратиб туради.

Лекин шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, айнан Зардушт биринчи марта “Авесто”ни таҳрир қилди, унга замонга мос тузатишлар киритди, энг муҳими, уни ўз қўллари билан кўчириб, келгуси авлодларга катта маънавий бойлик қолдиришга эришди.

Хўш, Зардушт “Авесто”га қандай тузатишлар киритди?

“Яшт”, “Ясна”, “Вандидод” ва бошқа асарларда бот-бот Зардуштнинг исм-шарифи қайд қилинган. Асосан, Аҳура Мазда билан Зардуштнинг савол-жавоби, шунингдек, унинг Аҳриман билан баҳси жой олган. “Яшт”да тоғлар, дарёлар ва қўллар ўша пайтда қандай аталган бўлса, шундайлигича қолган. Шу билан бирга “Яшт” ва “Вандидод” китобларидаги орийлар истило давомида қўлга киритган мамлакатлар ва ўлкалар рўйхати ўзгаришсиз қолдирилган.

“Яшт”, “Ясна” китобларидан маросимларда айтиладиган қўшиқлар, худолар мадҳиялари жой олган. Айниқса, “Ясна”даги 17-бобда Зардуштнинг ўзига нисбат бериладиган Готлар алоҳида ўрин тутади.

“Авесто”нинг, асосан “Готлар” ва “Яшт” китоблари шеър билан битилган. Шеърий мисралар ҳижоларнинг миқдори прин-

ципи асосида тузилган. “Яшт”, асосан, 8 (баъзан 10 – 12) ҳижоли мисралардан таркиб топган.

“Авесто” шеърларида ҳижоларнинг миқдоридан ташқари, урғу ҳам маълум аҳамиятга эга бўлган². Машҳур тилшунос Е.Д. Поливанов ёзув назарияси ва тарихини синчиклаб ўрганар экан, ўзбек тилидаги шеърнинг ўзига хос томонларидан бири қадимги икки қутбли урғу билан боғланганини кўрсатди³. Қофия эса мисраларнинг охирида эмас, балки (ҳатто кўпинча) мисраларнинг боши ва ўртасида қўлланилган⁴.

Ана шундай ички қофия халқ ижодининг муҳим хусусиятларидан бири саналади. Ички қофия байт охирида келадиган асосий қофиядан фарқ қилиб, мисраларнинг боши ва ўртасида бўлади. Ички қофия шеърнинг муסיқийлигини, жарангдорлигини оширади, ҳар ярим мисрадаги фикрга махсус ритмик-мантикий урғу бағишлайди, энг муҳими, шеърнинг хотирада тез ва осон сақланиб қолишини таъминлайди. Ички қофия билан шеър ёзиш шоирдан катта маҳорат талаб қилади.

А. Навоий “Авесто” мазмунидан бохабар бўлган. Фирдавсий “Шоҳнома” асарида ёзишича, подшоҳ Жамшиднинг бир сопол жоми бўлиб, унга қараса, бутун воқеликларидан воқиф бўлади. Ана шу мотив шоирнинг юзлаб ғазалларида ўз ифодасини топган. Айниқса, Жамшидга адолат, яхши ҳаёт, идеал бахт тимсоли сифатида қарайди. “Авесто”да айтилишича, афсонавий Жамшид ҳукмронлик қилган замон идеал давр бўлган.

А. Навоий ҳам ана шу идеал бахт ғояси ва одил шоҳ тимсолини ўзининг “Садди Искандарий” достонидаги Искандар қиёфасида мужассамлаштирди⁴.

Нафақат бу, балки мумтоз адабиётга ворислик қилиш бахти ҳам А.Навоий ҳазратларига насиб қилган. Мисол сифатида ички қофия мисраларнинг боши ва ўртасида қўлланишини ҳам шоир ижодида кузатамиз:

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники севмак андин ортуқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз⁵.

Ёки бўлмаса:

Чаман сарви қолиб ҳайрон, менинг сарвим қилиб жавлон,

Анинг шайдоси бир деҳқон, мунга шайдо бари олам. . .⁶

Қофияда халқ дostonларидаги нафақат шеърлар, балки насрий парчалар ҳам ички қофия билан безатилган.

“Барчин отнинг жиловидан ушлаб, кўнглини хушлаб, Қоражонни меҳмон қила бошлади, остига либосни ташлаб, зиёфатга бир қўйни сўйди, гўштини осиб, шўрвасига ҳам тўйди, гўштини пишириб, корсонга солиб, Қоражоннинг олдига олиб қўйди”⁷.

“Авесто”да ёзилишича, Йима (Жамшид) подшоҳлик қилган “олтин” даврда дунёда бахтли ҳаётнинг ривожланиши юқори даражага етган; мамлакат гуллаб-яшнаган, ҳеч қандай касаллик ва ўлим бўлмаган.

Олтин давр ҳақидаги хотиралар турлича бўлган манбаларда эсланади.

Хўш, Олтин давр ҳақиқатан ҳам ҳаётда бўлиб ўтган воқеликми ёки инсоният ўтмишидаги шунчаки “сеҳрли олам” проекциясими?

Ҳақиқатан ҳам Олтин давр бўлган. А.Ф.Лосевнинг айтишича, мифик воқелик ҳақиқатда ҳам ҳаётда содир бўлган воқелиқдир¹⁰.

Мифологик тилсимни очиш учун тарихга мурожаат қиламиз. Фанда, асосан, яхши ўрганилган Жанубий Туркманистондаги мил. ав. IV минг йилликнинг ўрталаридан то III минг йиллик охирларигача фаолиятда бўлган Олтинтепа маданияти тарихи материаллари жуда характерлидир. Бу даврлардаги олтинтепаликлар ҳаётига ҳавас қилиб бўлмайди. Гап шундаки, антрополог Т.П.Кияткинанинг ҳисоби бўйича, бу аҳолининг ўртача умр кўрсаткичи, бор-йўғи, 23 ёшга тўғри келган (аёллар – 35, эркеклар – 36). Уч ёшгача бўлган болалар ўлими ниҳоятда юқори бўлган. Аҳолининг аксарияти тиш кариесидан азобланган; ўрганилган суяклар орасида бош чаноғи касалликлари оммавий бўлган; кўпинча суяк билан боғлиқ, айниқса, қовурға касалликлари кўпчиликни ташкил қилган. Бир сўз билан айтганда, бахтли “олтин аср” ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Яна бир маълумот: Енисей бўйларида мил. ав. III минг йилликнинг охирларига оид қабрлар очиб ўрганилган. Европеоид ирқига мансуб бу одамларни археолог С.А.Теплоухов Афанасьев тоғи шарафига “афанасьевчилар” деб атаган. Афанасьевчиларнинг ўртача умр кўрсаткичлари 40-50 ёш атрофида бўлса-да, қабрлардан топилган мурдалар ичида 50-60 ёшни кўрган кишилар жуда кўп бўлган¹².

Мазкур умр кўрсаткичлари ўша пайтларда жуда катта, етиб бўлмас чегара бўлган. Худди шу ҳолатлар “касаллик ва ўлимнинг бўлмаслиги” тўғрисидаги мифологик талқинни яратилишига асос бўлиб хизмат қилган.

Бунинг устига, ўша пайтларда ҳаво ва сувнинг тозаллиги, экологик муҳитнинг софлиги умрнинг узайишига сабаб бўлган.

“Авесто”даги “Сурувлар, тевалар уюри, одамлар заминга сиғмай қолишди” деган жумла ўзига хос ўша давр демографик ҳолатини – аҳоли сони тез суръатлар билан ўсишини, касаллик ва инсон ҳаётига хавф солиши мумкин бўлган бошқа ҳолатларнинг барҳам топишини билдиради.

Жамшид бостириб келаётган қаҳратон қиш ҳақидаги Ахура Мазданинг огоҳлантиришини ва ундан барча тирик жонзодлар, ўсимликларни сақлаб қолиш ҳақидаги кўрстмасини олади. Шунга амал қилиб, квадрат шаклдаги ер ости ҳимоягоҳлари – Варлар қуради ва тирикликни қаҳратондан сақлаб қолади.

Буни ҳам фан маълумотлари тасдиқлайди. Ўша пайтлардаёқ орий халқлари ўзлари яшаган ўлкаларда ибтидоий архитектуранинг ажойиб намуналарини яратганлар. 1940 – 50-йиллардаги текширишлар натижасида Марказий Қозоғистонда 30 га яқин турар-жой қолдиқларини топилиши фикримизнинг далилидир. Буғули, Улутов тоғларидан, Сарисув, Отасув, Совуқбулоқ дарёлари водийлари ва бошқа жойлардан топилган ибтидоий биноларнинг қолдиқларидан кулбалар тўғри тўртбурчакли қилиб, ертўла ва ярим ертўла тарзида қурилганлиги аниқланди. Харсанглар йўнилиб, уларга девор қилинган¹⁴.

Мана бу маълумотлар ҳам жуда характерлидир. Чорва учун қаттиқ қишда сақланадиган махсус бинолар талаб қилинган. Ҳақиқатан ҳам мил. ав. II минг йилликка оид худди шундай қишлов иншоотларининг Мало-Красноярскда ва Қозоғистонда (Алексеевск макони) қолдиқлари топилган¹⁵.

“Олтин давр”, афтидан, орийлар тарихидаги мил. ав. III – II минг йилликлар даврида бўлган.

Ва ниҳоят, “Видевдат”да санаб ўтилган мамлакатлар ва ундаги Зардуштнинг Аҳриман билан баҳсида замонга мос равишда тўғриланган, шарҳланган.

Маълумки, “Авесто” географик талқинларида нафақат орийлар истилолари, балки шу истилолар даврида тегишли “мамлакат”да рўй берган муҳим ижтимоий-географик маълумотлар

мифологик тил билан баён қилинган. Масалан, Аҳура Мазданинг Чаҳра вилоятини яратиши хусусида гап борар экан, шунда Аҳриманнинг “мурдор ёққувчилар”нинг кечирилмас гуноҳини яратгани айтилади. Ёки бўлмаса, Ҳаравята вилоятини яратиш хусусида гап кетганда, Аҳриман келиб “мурдаларни тупроққа топширишдек” кечирилмас гуноҳни яратгани эслатилади.

Бунда қандай маъно мавжуд? Маълумки, инсоният, шу жумладан, орий халқлари ҳам қадимдан мурдаларни дафн этишнинг турли шаклларида фойдаланиб келганлар. Чунончи, марҳумларни махсус гулханда куйдирганлари ҳам бўлган. Археологлар мил. ав. XV – XIII асрларда Қозоғистон ҳудудида Андронов маданияти аҳолиси яшагани, айниқса, улар ичида алакулчилар ва феодоровчи қабилалар ўзига хос удумларга эга эканини аниқлаганлар. Масалан, алакулчилар мурдани ерга кўмган бўлса, феодоровчилар ёққан¹⁶. Шунингдек, ўша пайтда Марв вилоятидаги мил. ав. II минг йилликнинг иккинчи ярмига оид Тоҳирбой-3 қабристонига марҳумлар қабрларга ёнбош ёки чалқанча ётқизилган ҳолда; 2-жасад ярим куйдирилиб, чалқанча ётқизиб кўмилган¹⁷. Худди шунингдек, археологлар мил. ав. II минг йилликка оид қазиб олинган гўрлардан аксариятида жасадлар ўнг ёки чап ёни билан ёнбошлатиб, ғужанак тарзда кўмилганини аниқлаганлар¹⁸.

Қаралаётган даврда Мари (Марғиёна) вилояти Ҳаравята вилоятига қарашли бўлган. Айнан, ана шу вилоятларда Зардушт давригача мурдаларни ерга кўмиш ва ёқиш анъаналари мавжуд бўлган. Зеро, марҳумнинг жасади ҳаром саналгани учун уни ерга кўмиш ёки куйдириш гуноҳ саналган. Шу сабабдан ҳам, “Авесто” матнларига Зардушт қўшимча муносабат билдирган.

Шундай қилиб, “Вандидод”нинг ҳар битта банди керакли жойларда замонга ва ўз диний таълимотига биноан мос равишда тўғриланган ва изоҳланган.

Булардан ташқари, Вандидод “Авесто”нинг ҳақиқий юридик компендиуми ҳисобланади¹⁹. Чунки уларда Зардушт замонининг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий тусдаги ғоялари мужассамлашган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Колесников Л. Ф., Турченко В. Н., Борисова Л. Г., Эффективность об-разования, М., 1991, стр. 16.

2. Маллаев Н., Ўзбек адабиёти тарихи, Т., 1972, 71-бет.
3. Усмонов С., Умумий тилшунослик, Т., 1972, 122-бет.
4. Маллаев Н., Ўзбек адабиёти тарихи, Т., 1972, 71-бет.
5. Ҳақимов М., Алишер Навоий лирикаси ва халқ ижоди. Т., 1979, 12-бет.
6. Навоий, Фаройиб ус-сиғар, Т., 1988, 572-бет.
7. Навоий, Фавойид ул-кибар, Т., 1960, 425-бет.
8. Адабиёт хрестоматияси, 8-синф учун, Т., 30-бет.
9. “Вандидод”, 2-фаргард.
10. Тираспольский Л., Золотой век, М., 1995, стр. 23.
11. Шишкин И.Б., У Великой Намазги. М., 1981, стр. 178 – 179.
12. Вадецкая Э.Б., Сказы о древних курганах, Новосибирск, 1981, стр. 50 – 51; 57.
13. “Вандидод”, 1-фаргард.
14. ЎзСЭ, 4-том, 523-бет.
15. Мартынов А.И., Археология СССР, М., 1973, стр. 111.
16. Абилев А.К., Евдокимов В.В., Казахстан в древности, Караганда, 1991, стр. 29.
17. ЎзСЭ, 11-том, 276-бет.
18. Муҳаммаджонов А., Қадимги Бухоро, Т., 1991, 23-бет.
19. Ртвеладзе Э.В., Саидов А. Х., Абдуллаев Е.В., Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар, Т., 2001, 216-бет.

Зардушт космогоникаси

Зардушт олам пайдо бўлишидан то ўзи юзага чиққунча чорак кунлар қўшилиб, 3 минг йил ўтди, деб даъво қилган. Шундан келиб чиқиб, зардуштийлар дунё ривожланишини 12 минг йил – ҳар бир даври 3 минг йиллик 4 босқичдан иборат деб тасаввур қилганлар.

Қизик, нега энди айнан 12 минг йил! Бу, афтидан, 12 рақамининг кўплик, мукамаллик ва яхлитлик рамзи сифатида тушунилгани билан боғлиқ бўлса керак. Ўлчов бирликларининг миқдорий белгиси сифатида инсон фаолиятида муҳим роль ўйнаган бу рақам секин-аста диний ақидалар мазмунига кириб борган кўринади. Лекин бошқача бўлиб чиқди.

Биз бу масалада дунёнинг қадимги халқлари тақвимлари локал вариантларининг қиёсий-таҳлилий натижаларини қараб чиқдик. Бу ердаги зардуштийликдаги 12 минг рақамли анъанавий миқдор белгиси юқоридаги ҳолатларга биноан шунчаки яхлитланиб олингани, аслида эса, бундан кам бўлгани аниқланди; шунингдек, бизда шу пайтгача мифологик мазмунда деб қараб келинган қадимги тақвимлар нафақат халқнинг кўп асрлик фенологик ва экологик тажрибаларини ўзида акс эттирган, балки осмон жисмлари ҳаракати билан боғлиқ чуқур илмий кузатувларга асослангани ҳам ойдинлашди.

Эътибор беринг:

Қадимги фенологик Миср тақвими ҳар бири 1460 йиллик циклдан иборат бўлган; ушбу цикллардан бири мил. ав. 1322 йилда тугаган; унга ортдаги 7 цикл йиғиндисини қўшсак, унда мил. ав. 11542 йилни ҳосил қиламиз;

Қадимги Осурия тақвими ҳар бири 1805 йиллик ой циклидан ташкил топган; улардан биттаси мил. ав. 712 йилда тугаган; унга ҳам ортдаги 6 цикл йиғиндисини қўшсак, унда яна 11542 йилни ҳосил қиламиз;

Қадимги ҳиндларнинг 2850 йиллик цикли мифологик ой-кўёш тақвими, ҳиндларнинг “темир асри” (Калиюг эраси) мил. ав. 3102 йилда бошланган; бунга ҳам ортдаги 3 цикл йиғиндисини қўшсак, унда 11652 йилни ҳосил қиламиз;

Қадимги майаларнинг ҳар бири 2760 йилдан иборат бўлган ва мил. ав. 3373 йилдан бошланган тавимини ҳам ортдаги 3 даврийлик ҳисобидан натижаласак, яна мил. ав. 11653 йил ҳосил бўлади¹;

Қадимги хитойликларнинг мифологик тақвими мил. ав. 2637 йилдан бошланган ва 60 йиллик циклдан иборат бўлган; биз бунга ҳам 150 йил цикл йиғиндисини қўшсак, унда мил. ав. 11637 йилни ҳосил қиламиз;²

Қадимги японларнинг ҳар қайси 60 йиллик циклдан иборат бўлган ой-күёш тақвими мил. ав. 660 йилдан бошланган; бунга ҳам ортдаги 183 цикл йиғиндисини қўшсак, мил. ав. 11640 йилни ҳосил қиламиз³.

Энди зардуштийлик тақвимини шу тахлит шаклантиришга ҳаракат қиламиз. Қадимги зардуштийлар тақвими ҳар бири 3000 йиллик циклдан иборат бўлиб, мазкур цикллардан бири мил. ав. 2516 йилда тугаган; агар унга ҳам ортдаги 3 цикл йиғиндисини қўшсак – мил. ав. 11516 йил ҳосил бўлади.

Қизиқ, нега миқдорларнинг бундай параллелизми ҳосил бўляпти? Шу соҳа бўйича етук мутахассис бўлган рус олими А.Войцеховскийнинг фикрича, бир-биридан мустақил ҳолда тузилган ва турли даврларнинг маҳсули бўлган тақвимларнинг амалий жиҳатдан бир хил вақтга тўғри келиши, умуман, мумкин бўлмаган ҳолатдир. Бутун дунё миқёсидаги қандайдир кутилмаган табиий ҳодиса сабабчи бўлган.

Дарҳақиқат, қадимги ёдгорлик материалларининг кўрсатишича, қадимда 12 минг йиллар аввал Атлантида номли юксак ривожланган цивилизация йўқ бўлиб кетган. Бу ҳодисанинг сабабчиси Галлей кометасининг сайёрамиз яқинидан учиб ўтганидир. Натижада Бутун дунё сув тошқинлари, вулканлар ва ёнғинлар, zilзилалар содир бўлган; охир-оқибат Ернинг қутбларининг ўзгариши (инверсия) рўй берган. Дунё фауна ва флорасининг аксарият қисми қирилиб кетган⁴.

Ер сайёраси ўз орбитасини бошқасига алмаштиргач, янги тақвимларни ишлаб чиқиш замон талаби бўлган, эскилари эса бирданига яроқсиз ҳолатга тушиб қолган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Феномен: Альманах, посвященный явлениям удивительным и пока необъяснимым – М., 1989, стр. 64.
2. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии, Годовой цикл, М., 1989, стр. 32.
3. Кўрсатилган асар, 171-бет.
4. Войцеховский А.И., Загадки древних святынь, М., 2005, стр. 378.

ХУЛОСА

Орийлар тарихи – умумжаҳон халқлари тарихига молик масала. Орийлар Ҳиндистон, Россия, Европа, Скандинавия мамлакатлари, Олд ва Ўрта Осиё, шунингдек, Мўғулистонда бир қанча тараққиёт йўллари-нинг турли даврларда содир бўлганлигида ўз ифодасини топди.

Қадимги орий қабиласи тарихи бўйича изчил изланишлар олиб борган жаҳон тарихчилари назарий асос сифатида турфа таълимотларга суянди. Натижада орийлар жамиятининг формацион мақоми хусусида ўнлаб турли-туман “назария”лар илгари сурилди. Жумладан, узоқ вақт ҳукм суриб келган “тарихий жараёнларнинг даврийлиги” назарияси, жамият тараққиёти меъёрларини белгилашнинг “европоцентризм” принципи, “Шарқнинг азалий қолоқлиги” ҳақидаги машғум назария ва бошқа шунга ўхшаш нотўғри концепциялар тарихни ҳаққоний, объектив ёритишга халақит берди.

Афсуски, ушбу масала тарих фанида батафсил тадқиқ қилинган эмас. Тўғриси, неолит жамиятининг типологик хусусиятлари етарлича ўрганилмаган.

Орийларнинг миграцион тўлқини шу билан характерланадики, улар биринчи бўлиб, Атлантикадан Ҳинд океанигача бениҳоя улкан сарҳадга Ҳинд-европа тилларини ёйди; орий тили ва адабиёти кўз олдимизда мифологик ривожининг эндигина тетапоя қадамларини ташлаётган даврнинг тизимли ва ёрқин манзарасини намоён қилди¹⁸⁵.

Қадимги Турон дини генезисининг мифологик талқини бутун Европани мафтун этди; юнонлар Турон дини орқали ўз худоларини таниди; рус олими Н.Г.Чернешевский қуйидагича ёзган эди: “Гомернинг қўшиқлар туфайли юнон динининг янги даври бошланди, бошқача айтганда, янги дин бошланди: Грек худоларининг қиёфаларини таниб, ҳар бир маъбуднинг ҳукмронлик даражасини, улар сифатларини билиб олдилар; Гомер бизгача етиб келган грек мифологиясининг отасидир. Илгари худолар бошқача эди, уларнинг аҳамияти ҳам бошқача эди ва

¹⁸⁵ 1. Тэйлор Э.Б., Первобытная культура, М., 1989, стр. 128.

2. Чернишевский Н.Г., Танланган педогогик асарлар.Т., 1989, 25-бет.

3. “Авесто”, Т., 2015, 12-бет.

4. Аширова А., Ўзбекхалқинингэтиқодвамаросимлари.Т., 2007,221-222-бетлар.

чамаси, диннинг мутлоқ руҳи ҳам бошқача эди”².

“Авесто” ўзининг маънавий ахлоқий қарашлари билан бир неча минг йиллик кишилик тараққиётида цивилизациявий таъсир кўрсатган, бутун борлик, мавжудот, жумладан, инсон моҳияти билан боғлиқ бўлган буюк қадрият саналган³.

Орийлар тарихи ва “Авесто”ни ўрганиш ишига бир қанча чет эллик ва маҳаллий олимлар сезиларли ҳисса қўшди. Улар орасида М.Мюллер, Х.Бартолеме, Э.Кресте, В.В.Бартольд, Е.А.Бертельс, И.С.Брагенский, М.Бойс, В.В.Струве, М.Дьяконов, Б.Ф.Ғафуров, А.О.Маковельский, А.Лелеков, Н.Маллаев, А.Қаюмов, А.Сагдуллаев, Ф.Сулаймонова, А.Асқаров, А.Ирисов, Э.Ртвеладзе, А.Саидов, Е.Абдуллаев, Э.О.Берзин, С.Ҳасанов, М.Қодиров, Т.Маҳмудов, М.Усмонов, Ф.Бойназаров, М.Исоқов, Ҳ.Ҳомидий, Н.Жўраев, Т.Мирзаев, М.Жўраев ва ҳк.нинг номларини фахр билан тилга олса арзийди.

Ушбу тадқиқотда биз қадим орийлар тарихи бўйича мавжуд маълумотларни тўплашга, таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Айниқса, “Авесто” мифологияси семантикасининг айрим муаммоларига бағишланган изланишлар олиб борилди.

Албатта, барча масалаларга ойдинлик кирита олдик, дейиш фикридан йироқмиз. Келгуси тадқиқотлар, яна-да таҳлилий йўналиш тусини олади, деб умид қиламиз.

Кўпчилик мутахассислар миллий мафкурамизнинг асосий илдизлари ҳақида сўз юритганда энг қадимги ёдгорликлар – ўзбек халқи оғзаки ижоди намуналари, Ўрхун-Энасой битиклари, буюк ислом динининг улуғ қадрият сифатида таърифлайди. Бу буюк қадриятлардан бир неча минглаб йиллар олдин юзага келган халқимиз тарихи, маданияти ҳам мавжуд. Шак-шубҳасиз, бу тарихнинг ўрганиш ҳам, тадқиқ қилиш ҳам ўзбек миллий мафкурасини барпо қилиш жараёнига хизмат этиши шубҳасиз.

“Ўзбек халқ анъанавий турмуш тарзи, тарихий-этнографик хусусиятлари, миллий маданияти, тафаккур-ментал хусусиятлари илмий асосда ўрганиш жараёнида зардуштийлик динининг айнан Ўзбекистон ҳудудида вужудга келгани, қолаверса, ушбу диннинг эронийзабон халқларгина эмас, туркий халқлар, шу жумладан, ўзбеклар маънавий дунёқараши шаклланишида асосий омил бўлганига амин бўлдик. Ўзбеклар оила, турмуш маросимларининг кўпчилиги мазмун-моҳиятига кўра зардуштийлик дунёқараши билан вобасталиги ҳам халқимизнинг минтақага хос қадимий цивилизацияга ва маусий-диний, этнографик-фалсафий асар- “Авесто”га ворислигини тасдиқлайди”⁴.

Бу тарихий анъаналар давом этаётганини яна бир бор тасдиқлайди. Демак, қадимги орийлар тарихини тадқиқ қилиш амалда ўзбек миллий миллий мафкурасини барпо қилиш жараёнига ҳам хизмат қилади.

Зиёвуддин ҚЎЗИЕВ

**«АВЕСТО»:
ЗАМОН ВА МАКОН
МУАММОСИ**

Муҳаррир: Наргиза Аҳмедова
Рассом: Шухрат Одилов
Саҳифаловчи: Дилмурод Жалилов
Мусахҳих: Алишер Рўзиматов

Наشريёт лицензияси: № AI № 239 04.07.2013
Босишга 2018 йил 8 ноябрда рухсат этилди.
«Cambria» гарнитураси. Бичими 60x84 1/16.
Ҳажми 7.75 ш.б.т. Адади 400 нусха.
Буюртма № 55.

“Адабиёт учкунлари”. Тошкент шаҳар, Ўқчи кўчаси 109 уй.

МЧЖ «SHIDASP» матбаа корхонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳар, Шайхонтохур тумани,
Тахтапул Дарвоза кўчаси, 344-уй.

13000

Зиёвуддин Қўзиев 1956 йил 5 майда Навоий вилояти, Хатирчи туманининг Сангжумон қишлоғида таваллуд топган.

Ҳозир нафақада.

Шоир, журналистик фаолият билан ҳам шуғулланади.

Асарлари: шеърлари, мақолалари, очерклари республиканинг кўплаб нашрларида босилган.

Иккита китоби чоп этилган.

Кўп йиллар мактабда директорлик қилган.

Ўзбекистон Республикаси халқ таълими аълочиси.

ISBN 978-9943-5286-2-8

9 789943 528628